

**Het
Hinsz-orgel
in de Catharinakerk te Roden**

Colofon

HET HINSZ-ORGEL IN DE CATHARINAKERK TE RODEN

Deze publicatie is een uitgave van de Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden.

Eindredactie	Ad van Nes, Harry Boerema
Fotografie	Harry Boerema, Stef Tuinstra
	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Illustraties	Stichting Groningen Orgelland
	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Cartoons	Hans Busman
Lay out	Piet Notenbomer
Druk	Drukkerij Deddens te Roden
Oplage	3000

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van het Prins Bernard Cultuurfonds Drenthe

De Stichting Groningen Orgelland, stelde het artikel "De orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz" van de auteur Dirk Molenaar beschikbaar voor deze publicatie.

© 2006 Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this booklet may be reproduced in any form by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN

Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden

Secretariaat:	Klimop 22 , 9301 PK RODEN
Email:	secretariaat@hinszorgel.nl
Website:	www.hinszorgel.nl
Bankrekening	35.58.57.057

Inhoudsopgave

Blz

Voorwoord.....	3
<i>H. Boerema</i>	
De orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz.....	4
<i>D.M.J. Molenaar</i>	
Het Hinsz-orgel in de Catharinakerk te Roden.....	10
<i>A.S. Tuinstra</i>	
De longen van het Hinsz-orgel.....	38
<i>H. Boerema</i>	
De ‘buitenkant’ van het orgel.....	41
<i>F. Bosman</i>	
Orgeloren	43
<i>E. Wiersinga</i>	
Restauratieverslag.....	45
<i>A.A. Yedema</i>	
Restauratiefilosofie.....	49
<i>A.S. Tuinstra</i>	
Verklarende tekeningen.....	56-57
<i>Ontleend aan “Het Hinszorgel in de Dorpskerk te Haren” en het orgel te Bunde</i>	
Mensuren.....	58
Huidige dispositie van het Hinz-orgel	60
<i>A.S. Tuinstra</i>	
Woorden- en begrippenlijst.....	61
Lijst van subsidiënten	64

Ongeveer twintig jaren is er gewerkt aan de voorbereiding van de restauratie van het Hinsz-orgel in de Catharinakerk te Roden. De organisten klaagden destijds over het steeds slechter wordende instrument. De kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Roden kampt echter met financiële problemen en kan zich geen kostbare restauratie van het orgel veroorloven. Op 5 februari 1986 wordt een orgelcommissie opgericht met als doel de belangen van het orgel te behartigen. De kerkvoogdij stemt later in met het voorstel van de commissie haar werk voort te zetten in de Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden. Daarmee wordt een breder draagvlak gecreëerd. De stichtingsakte wordt op 16 februari 1990 gepasseerd. De stichting krijgt als opdracht een fonds te creëren, waaruit het financiële aandeel van de kerk in de restauratiekosten kan worden gefinancierd. Ook krijgt de stichting de taak een restauratieplan voor het orgel te laten opstellen en subsidieaanvragen voor te bereiden.

Als adviseur wordt Stef Tuinstra aangetrokken. Hij geniet als adviseur landelijke bekendheid wegens zijn kennis van historische orgels. Eerder was hij als adviseur betrokken bij veel orgelrestauraties, waaronder het recentelijk gerestaureerde Hinsz-orgel in de dorpskerk te Haren. Tuinstra verricht uitgebreid vooronderzoek en pluist talloze archieven na. Alle onderzoekgegevens legt hij vast in een repertorium over de geschiedenis van het orgel. Vervolgens stelt Tuinstra een restauratieplan op, waarbij hij vergelijkingen trekt met onder meer de Hinsz-orgels in Appingedam, Midwolda, Leens en Uithuizermeeden.

Een belangrijke doelstelling bij de restauratie van het orgel in Roden is het reconstrueren van de windvoorziening naar het originele ontwerp van Hinsz. Hinsz gebruikte daarbij drie spaanbalgen die in de zuidbeuk van de kerk stonden, waar nu de centrale verwarming is gesitueerd. Omdat deze ruimte niet meer beschikbaar is, wordt besloten een nieuwe balgzolder te ontwerpen en daarop een balgstoel met de drie spaanbalgen te plaatsen.

Het restauratieplan wordt door tussenkomst

van de gemeente Roden ter goedkeuring voorgelegd aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Deze dienst adviseert positief op het plan. Al snel blijkt, dat het om een dermate kostbare restauratie gaat, dat het plan niet direct in zijn geheel kan worden ingepast in het meerjarenprogramma monumentenrestauraties van de gemeente Roden. Wel is het mogelijk om de kosten voor de restauratie van het hoofdwerk in te passen. Daarom wordt besloten het werk gefaseerd uit te voeren. In 1998 wordt de eerste fase, de restauratie van de windlade van het hoofdwerk, uitgevoerd door de firma Bakker & Timmenga te Leeuwarden. De feestelijke ingebruikname vindt plaats op 21 november 1998.

Na de gemeentelijke herindeling in de provincie Drenthe wordt de nieuwe gemeente Noordenveld de grootste monumentengemeente met meer dan honderd beschermde monumenten. Daarmee krijgt Noordenveld de beschikking over een ruimer budget voor monumentenrestauraties en ze kan daar ook creatiever mee omgaan. Vrij snel daarop wordt een budget gereserveerd voor een tweede fase. Het is echter efficiënter om de restauratie in één keer aan te pakken. Daarom wordt in overleg met de gemeente besloten de uitvoering van deze fase uit te stellen tot het moment, dat de kosten van een volledige restauratie ingepast kunnen worden in het gemeentelijk meerjarenprogramma.

In oktober 2004 begint de firma Bakker & Timmenga met de restauratie en dit omvangrijke werk wordt in december 2005 voltooid. De restauratie van dit orgel is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van fondsen en van particulieren. Bij de uitvoering hebben veel vrijwilligers zich verdienstelijk gemaakt, zowel vanuit de stichting als vanuit de gemeenschap van Roden. Graag willen wij hen daarvoor hartelijk danken.

Met veel genoegen wordt teruggezien op het resultaat, dat vooral te danken is aan de prettige samenwerking tussen alle partijen, die zich hebben ingezet bij de totstandkoming van dit werk.

*Namens het bestuur van de Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden,
Harry Boerema, voorzitter*

De orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz

Met de komst van de orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz en de organist Jacob Wilhelm Lustig – beiden waren in 1728 vanuit Hamburg naar de stad Groningen verhuisd – zou het orgellandschap in met name de provincies Groningen en Friesland aanmerkelijk worden verrijkt. In menig geval kwam er in de belangrijkste kerk van een noordelijke stad of dorp letterlijk en figuurlijk een toonaangevend instrument van grote klasse te staan. Hoe was de situatie in het Groninger orgelland tot dat jaar 1728?

De orgelmaker Arp Schnitger (1648-1719) uit Hamburg, die in 1677 voor zichzelf was begonnen, had reeds na korte tijd een uitstekende reputatie opgebouwd. Hij kwam in 1691 voor het eerst naar de provincie Groningen toen het Groninger stadsbestuur hem vroeg het orgel van de Martinikerk te herstellen, wat uiteindelijk neerkwam op een gedeeltelijke renovatie en een uitbreiding. Nieuwgebouwde instrumenten van Schnitger treffen we onder meer aan in Noordbroek (1696), Uithuizen (1701), Groningen, Academiekerk (1702), sinds 1815 in de Der Aa-kerk, en Eenrum (1704). Schnitger overleed in 1719, een half jaar na de eerste onderhandelingen met de magistraten van Zwolle over de bouw van een nieuw orgel voor de St. Michaelskerk aldaar. Schnitgers zonen Franz Caspar en Johann Jürgen voltooiden het orgel in 1721 en vestigden zich als orgelmakers te Zwolle. Johann Jürgen zou na een aantal jaren het bedrijf verlaten, we weten niet wat hij vervolgens is gaan doen. F.C. Schnitger overleed in 1729 toen hij bezig was met de voorbereidingen tot herstel en vergroting van het orgel van de Groninger Martinikerk. De gezellen Johannes Radeker en Rudolph Garrels, die in de noordelijke provincies jarenlang voor Arp Schnitger hadden gewerkt, waren een compagnonschap aangegaan. Na de voltooiing van hun orgel te Anloo in 1719 verhuisde Garrels naar Leiden, daarna naar Den Haag. Radeker vestigde zich in 1723 in Leeuwarden; hij overleed in 1731 te Zwolle. Een leerling van F.C. Schnitger, die evenals Garrels en Radeker uit Duitsland kwam, was Nicolaas Adolf Willenbrock. Hij

woonde in Groningen toen hij in 1729 aan het orgel van Farmsum, en in 1731 aan de instrumenten van Krewerd en Siddeburen werkte, waarna hij naar Alkmaar verhuisde, waar hij eerder had gewoond. En dan was er nog Matthias Amoor (circa 1695-1769) die vanuit Oost-Friesland gekomen, zich omstreeks 1725 in Groningen had gevestigd. Naast reparatie aan onder meer de orgels te Zeerijp (1726), het Oostfriesse Rysum (1737) en een grote ombouw van het orgel te Eexta (1733) heeft hij twee nieuwbouwinstrumenten afgeleverd: het orgel van Termunten (1739) en in 1743 een instrument - voor welke plaats weten we niet - dat via Raamsdonk uiteindelijk in Ruinerwold terecht kwam. Langzamerhand zal Amoor zich echter meer en meer hebben toegelegd - mede door de concurrentie van Hinsz - op zijn herberg annex wijnhandel in de Stad. Resumerend kunnen we dus stellen dat toen Hinsz in 1728 in onze contreien verscheen, er hier slechts één andere orgelmaker van betekenis was: Amoor, een jaar later gevolgd door Willenbrock, die alweer na 1731 was vertrokken. Hinsz was dus op het juiste moment naar het Groningerland gekomen om zich hier te ontpoppen als de meest actieve en artistieke orgelmaker van de achttiende eeuw.

Hamburg

Op 29 december 1704 bracht ene Hinrich Hins zijn zoon Albert Anthon ten doop tijdens een dienst in de Lutherse St. Michaeliskirche van Hamburg. De organist tijdens deze dienst zal zijn geweest Jacob Wilhelm Lustig die van 1704 tot 1722 organist was van deze kerk. Hij was de vader van Jacob Wilhelm Lustig die later met A.A. Hins(z) naar Groningen zou komen. De geboortedatum van A.A. Hinsz is niet bekend. De naam van Albert Anthon's moeder is destijds niet in de doopboeken vermeld. Wannéer ze met Hinrich in het huwelijk trad, is evenmin bekend, aangezien er méér personen met de naam Hinrich Hins in Hamburg woonden. Het zou kunnen zijn dat de meubelmaker Hinrich Hins, die in 1699 in de St. Michaeliskirche in het huwelijk trad met Maria Wilcken, weduwe van een meubelmaker, de vader van onze Albert Anthon was. Over de jonge jaren van A.A. Hins(z) is niets bekend, het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij een meubelmakersopleiding kreeg.

Daarna zal hij zich hebben vervoegd bij een orgelmaker. Dat zou dan bij de beroemde Arp Schnitger geweest kunnen zijn, die in 1682 vanuit Stade naar Hamburg was verhuisd. In 1719, na het overlijden van Schnitger, werd echter de Hamburger werkplaats opgeheven en vestigden Schnitgers zonen Johann Jürgen (1690- na 1734) en Franz Caspar (1693-1729) zich als orgelmakers te Zwolle. Hinsz was toen slechts vijftien jaar oud. Het ligt daarom dan ook meer voor de hand aan te nemen dat de Hamburger orgelmaker Otto Dietrich Richborn (1674-1729) de leermeester van Hinsz is geweest. Deze Otto Dietrich, zoon van de orgelmaker Joachim Richborn, was in de jaren 1697-1700 gezelschap geweest bij Arp Schnitger. In 1700 was hij voor zichzelf begonnen in Hamburg. Hinsz' vermoedelijke leermeester had een goede naam: de Hamburger organist Johann Kortkamp zei over hem dat hij een orgelmaker was "den alle in und auszer Hamburg kennen wegen seiner Ehrlichkeit und billigen Lohn." In 1704 (Hinsz' geboortejaar) voerde Richborn reparaties uit aan het orgel van de Marienkirche te Lübeck, waar Dietrich Buxtehude organist was. Ook maakte hij voor dit instrument een Sesquialter en een Vox Humana. Het enige nieuwbouworgel dat Richborn afleverde, was een in 1721 voltooid instrument (HW 10 -, RW 8 -, Ped. 8 stemmen) voor de St. Paulikirche te Hamburg. Het instrument ging in 1813 door een brand verloren. Het oorspronkelijke bestek van dit orgel bleef echter bewaard. Bezieet men daarin de dispositie, dan valt een grote gelijkenis op met die van het eerste grotere orgel - Leens (1734) - dat Hinsz afleverde. Het aantal koren van alle gemeenschappelijke (samengestelde) vulstemmen is zelfs geheel gelijk aan elkaar.

Groningen

Zoals reeds is vermeld verhuisde Hinsz in 1728 naar de stad Groningen. Wat de belangrijkste aanleiding hiertoe was, is niet bekend. Misschien was het bedrijf van Richborn op zijn retour, want voor een grote ombouw (1726-1729) van het orgel in de St. Petrikerke in Hamburg werd niet bij Richborn aangeklopt, maar ging de opdracht naar een orgelmaker uit Rostock. Het is echter ook mogelijk dat Lustig, na zijn benoeming als organist van de Martinikerk in nog hetzelfde jaar 1728, Hinsz adviseerde eveneens naar Groningen te ko-

men, omdat er blijkbaar goede voorwaarden waren om hier een eigen bedrijf op te zetten. Het is daarom goed om Lustig even nader aan de lezer voor te stellen.

Jacob Wilhelm Lustig

Lustig, geboren in 1706 was, zoals aan het begin reeds werd vermeld, een zoon van de organist van de St. Michaeliskirche te Hamburg. Lustig senior had gestudeerd bij de vooraanstaande organist Adam Reinken, vaste bespeler van het later door J.S. Bach zo geroemde orgel van de St. Katharinenkirche te Hamburg. Toen vader Lustig in 1717 zijn organistschap vanwege ziekte niet meer kon vervullen, mocht de elfjarige Jacob Wilhelm junior zijn taak overnemen, hetgeen iets zegt over diens muzikale kwaliteiten. Ongetwijfeld kenden Lustig jr. en Hinsz elkaar toen reeds. Lustig jr. zou later geen vaste aanstelling krijgen als organist van de St. Michaeliskirche, maar hij werd in 1723 organist van een andere kerk in Hamburg. In die jaren bekwaamde hij zich verder bij Johann Mattheson en Georg Philipp Telemann. In Groningen zou Lustig een arbeidszaam leven leiden als organist, pedagoog en componist. Tevens vertaalde en becommentarieerde hij belangrijke boekwerken op zijn vakgebied, zoals A. Werckmeisters Orgelprobe, F.W. Marpurgs Die Kunst das Klavier zu spielen, de reisverhalen van de Engelsman Ch. Burney en J.J. Quantz' Versuch einer Anweisung die Flöte traversière zu spielen. En niet in de laatste plaats was Lustig adviseur bij - en inspeler van - een aantal door zijn vriend Hinsz gemaakte orgels. Beide heren zullen in de loop der jaren vaak en veel met elkaar hebben overlegd aangaande disposities, mensurering en klankgeving van orgels van Hinsz en andere orgelmakers. Lustig overleed in 1796 te Groningen.

Zelfstandig orgelmaker

We mogen aannemen dat Hinsz, toen hij zich in de stad Groningen vestigde, zelfstandig orgelmaker was en niet in dienst kwam bij Amoor. In oktober 1728 ondertekende Franz Caspar Schnitger uit Zwolle een bestek aangaande herstel en uitbreiding van het orgel van de Martinikerk te Groningen. De windladen van het manuaal, die van het bovenpedaal en het rugpositief zouden worden vervangen. De dispositie en de klavieromvang van het

rugpositief zouden tevens worden uitgebreid, waartoe een nieuwe kast noodzakelijk was. Schnitger was van plan om in mei 1729 met de in Zwolle gemaakte onderdelen naar Groningen te komen voor de opbouw, maar hij overleed echter in maart van dat jaar. Schnitgers weduwe, Anna Margaretha Debberts (1693-1761) liet het stadsbestuur weten dat haar zwager Johann Georg (Jürgen?) Schnitger de werkzaamheden zou overnemen. (In het standaardwerk over Arp Schnitger van Gustav Fock komt geen Johann Georg Schnitger voor) Hinsz werd ook bij de bouw betrokken. Uit de gegevens is niet geheel duidelijk wie de eindverantwoordelijke was voor het werk dat namens Schnitgers weduwe werd uitgevoerd, maar het moet wel Hinsz zijn geweest. (In een resolutieboek uit 1781 valt te lezen: ...”1729 het rugpositief aanmerkelijk was vergroot door A.A. Hinsz.”) De werkzaamheden waren voltooid in april 1730. Een jaar later zou Hinsz zijn eerste nieuwbouwinstrument afleveren, voor de Hervormde kerk van Zandeweer. Het instrument had een manuaal met acht en een rugpositief met eveneens acht stemmen. Bij dit orgel treft men enig pijpwerk aan van F.C. Schnitger, wat naar alle waarschijnlijkheid door Hinsz was overgenomen uit de werkplaats te Zwolle.

Op 28 november 1732 trad de orgelmaker in het huwelijk met F.C. Schnitgers weduwe, Anna Margaretha Debberts. De plechtigheid

Het Hinsz-orgel (1731) te Zandeweer

had plaats in de Martinikerk. Aanvankelijk zou het echtpaar naar Zwolle gaan, waar reeds een woning was gehuurd, maar uiteindelijk werd het toch de Stad. Uit het hu-

welijk werden drie dochters geboren: Anna Maria (1733), Susanna Catharina (1735) en Helena (1737). Alle drie werden ze gedoopt in de Lutherse kerk in de Haddingestraat te Groningen.

Het Hinsz-orgel (1734) te Leens

Door zijn verbintenis met Schnitgers weduwe had Hinsz de Zwolse werkplaats van F.C. Schnitger overgenomen, die nu naar Groningen werd overgebracht. Van 1738-1767 had Hinsz zijn bedrijf in het voormalige gebouw van de Bank van lening in de Haddingestraat. Daarna huurde hij “een ledige kamer van het stadsmagazijn” in dezelfde straat.

Door Hinsz’ overname van het bedrijf van F.C. Schnitger kreeg hij tevens het imposante vierklaviers, 63 stemmen tellende, Schnitger-orgel (1721) van de Zwolse Michaelskerk in onderhoud. De uiterlijke vormgeving van dit instrument - naar een ontwerp van Jurriaan Westerman - maakte dermate indruk op de orgelmaker dat hij tot aan het eind van zijn werkzame leven hierop voortborduurde, met name bij de grotere instrumenten zoals in Leens (1734), Kampen (1743), Almelo (1754), Midwolda (1772), Harlingen (1776), Bolsward (1781) en Uithuizermeeden (1785). Het werkkerrein van Hinsz omvatte een groot gebied, wat uiteraard mede kwam door de overname van het bedrijf van F.C. Schnitger. Maar er waren ook opdrachten van buiten de vier noordelijke provincies, zoals die van Emden, Grosse Kirche (1747), bestek; Enkhuizen, Westerkerk (1746-1748), onderhoud; Leer, Reformierte Kirche (1766), ombouw; Wassenaar (1769), nieuwbouw; Nijmegen, St. Stevenskerk (1773), keuring; Schiedam, Grote kerk (1775), keuring.

In 1779 kreeg Hinsz een verzoek om het orgel van de St. Janskerk te Den Bosch te onderzoeken, maar dit wees hij af omdat hij op dat moment druk bezig was met de orgels voor Bolsward en Roden. In een antwoordbrief schreef hij: "Daer komt bij, dat wegens mijn hoge jaren, de kragten verzwakt en zo haest niet meer herstelt kunnen worden."

Op 1 april 1783 liet de orgelmaker zijn testament opmaken. Zijn drie dochters zouden zijn "wettige en universele erfgenaamen" zijn. Hinsz' stiefzoon Frans Caspar Schnitger jr. kwam, naast éénviëfde erfdeel, "alle het Orgelmakers gereedschap" toe. Hinsz overleed op 17 maart 1785, hij werd op 22 maart begraven in de Lutherse kerk in de Haddingestraat. In september 1785 werden "ten Huizen van Wijlen de Orgelmaker A.A.Hinsz in de Harderinge Straat" (= Haddingestraat) de

zaken uit diens nalatenschap verkocht.

Bij een grote restauratie van de Lutherse kerk in de jaren negentig van de afgelopen eeuw werd bij Hinsz' laatste rustplaats geen grafsteen met naamsvermelding gevonden. Op 1 juli 2000 werd in de kerk een gedenksteen onthuld met de tekst: "Tussen de oostelijke kolommen in deze kerk ligt in het graf 18 de orgelbouwer Albertus Anthonie Hinsz geb. 1704, overleden 1785."

Opvolgers

Het bedrijf van Hinsz werd voortgezet door Frans Caspar Schnitger jr. (1724-1799). Hij liet uit zijn naam later de "ch" vervallen. In 1788 ging Schnitger een compagnonschap aan met Heinrich Hermann Freytag (1759-1811). Freytag, geboren te Hamburg, was in 1783 bij Hinsz' orgelmakerij gekomen. Na Schnitger's dood in 1799, zette Freytag het bedrijf alleen voort. Na zijn overlijden nam zoon Hermann Eberhard de zaak over, die bleef bestaan tot 1863.

Niet alleen Schnitger & Freytag hebben de 'Hinsztraditie' voortgezet, er waren ook andere orgelmakers die na een leertijd bij Hinsz zelfstandig werden. De voornaamste is Lambertus van Dam (1744-1820), die tot 1777 meesterknecht was bij Hinsz, waarop hij in de Haddingestraat - dezelfde straat waar Hinsz zijn bedrijf had - voor zich zelf begon. Twee jaar later verhuisde hij naar Leeuwarden. Het bedrijf van Van Dam zou bestaan tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw.

Een tweede belangrijke orgelmaker uit de school van Hinsz was Matthijs Hanssen Hardorff (ca 1750-1802). Hij was het die na zijn leermeesters dood in 1785 het orgel van Uithuizermeeden voltooide.

Albertus van Gruisen (1741-1824) heeft vermoedelijk eveneens een aantal jaren bij Hinsz gewerkt. Alle drie genoemde orgelmakers vestigden zich in Leeuwarden.

Werkwijze

Zoals dat ook bij Arp en zoon Franz Caspar Schnitger usance was, nam Hinsz bij nieuwbouwinstrumenten vaak pijpwerk over uit het vorige orgel.

Het Hinsz-orgel (1743) te Kampen

We komen dit hergebruik van veelal belangrijk zestiende- en zeventiende-eeuws materiaal onder meer tegen bij de orgels te Kampen (1743), Appingedam (1744), Meeden (1751) en Haren (1770). Van de 33 stemmen van het orgel te Kampen (Bovenkerk) waren er dertien uit het vorige instrument overgenomen; voor het orgel te Haren waren ruim acht van de negen registers uit het vroegere instrument afkomstig. Soms is reeds aan de voor Hinsz ietwat ongebruikelijke dispositie te zien, die van Appingedam bijvoorbeeld, dat er gehele - of delen van - oudere registers werden verwerkt. In de meeste gevallen werden de opnieuw gebruikte stemmen aangevuld met nieuw pijpwerk voor de tonen Cis, Dis, Fis en Gis.

Hinsz heeft vanaf zijn eerste orgel - Zandweer (1731) - tot aan zijn dood in 1785 ruim 25 orgels gemaakt, waarvan de meeste in meer of mindere mate bewaard zijn gebleven. Het kleinste instrument staat sinds 1961 in de Hervormde kerk van Bronkhorst. Dit kabinet-orgel van zeven stemmen werd vermoedelijk in 1739 gemaakt voor ene heer Boelens in Neuenhaus (D). Het grootste instrument is het drieklaviers orgel, met aangehangen (!) pedaal, van de Bovenkerk te Kampen. Pas in 1790 werd het instrument uitgebreid met een vrij pedaal, alsmede een borstwerk, door Freytag & Snitger.

Het Hinz-orgel (1785) te Uithuizermeeden

Vanwege het gildenstelsel moesten de orgelmakers vaak het maken van de kas overlaten aan (plaatselijke) timmerlieden, “kistmakers”. Ook het houtsnijwerk aan en op de kassen werd uitbesteed. Sinds de voltooiing van het Rugpositief van het Martinikerk-orgel in

1730 werkte Hinsz - in Groningerland althans - samen met de beeldsnijder Caspar Struiwig (1698-1747). Na 1747 werd Struiwigs werkplaats waarschijnlijk nog een tijd voortgezet.

De klank

Tot besluit iets over de klank. We kunnen zien en horen dat de mensuren en het klankconcept van de eerste Hinsz-instrumenten aansluiten bij het werk van de Schnitger-school. Het orgel van Leens (1734) met zijn sprankelende

Het Hinsz-orgel (1744) te Appingedam

hoge vulstemmen is daarvan een goed voorbeeld. Langzamerhand werd er meer grondtonigheid nagestreefd, waardoor bijvoorbeeld de Quintadena 16 vt plaats maakte voor een Bourdon 16 vt, of Gedekt 16 vt. Vanaf 1740 disponeerde Hinsz, naast het (terts)register Sesquialter (Rugpositief) op het Manuaal een Cornet 3 sterk. De eerst gemaakte Cornet van Hinsz was voor het Martinikerk-orgel dat in 1740 met zeven stemmen werd uitgebreid, waaronder een Tertiaan (eveneens een tertregister). Bij nieuwbouw-orgels kwam ook in de Mixtuur een tert. Als er op het manuaal een 16 voets register aanwezig was, werd het een lage tert, hetgeen de klank breder, maar ook ‘ronder’ maakt. Sinds het orgel van Appingedam (1744) werd in de Mixtuur vanaf c^2 een $5 \frac{1}{3}$ voets koor opgenomen. Het register Scherp kwam op het rugpositief van middelgrote orgels langzamerhand te vervallen, de Sesquialter werd daar nu de top van het plenum.

Op verscheidene Hinsz-orgels wordt - naast de naam van de opdrachtgevers - de naam van de maker vermeld. De ene keer is het “A.A.

Hinsz”, boven de klaviatuur (Leens), de andere keer “Konst Meester A.A. Hints”, op een cartouche onder de middentoren (Midwolda), of “Albert Anthony Hinsz”, in grote uitgesneden letters op een sierlijk paneel (Harlingen).

Het Hinsz-orgel (1770) te Haren

Alle bewaard gebleven instrumenten, met of zonder naamsvermelding van zijn maker, laten nu nog steeds overduidelijk zien en horen dat Albertus Anthoni Hinsz een orgelmaker van naam was. Zijn laatste instrument (Uithuizermeeden), waarvan hij de voltooiing niet meer heeft kunnen beleven, vermeldt onder de middentoren (onder meer) “Den Konstkundigen A.A. Hinsz”. Door Hinsz’ konstkundigheid heeft menige kerk tot op de dag van vandaag een instrument van grote allure trots en verheven op de orgelgalerij staan. Om daarmee de lofzang gaande te houden, en tevens de muzikale erfenis van geïnspireerde musici uit voorbije tijden te doen herleven. Zondag aan zondag, keer op keer.

Naschrift

Dit hoofdstuk is een door de auteur spaarzaam uitgebreide versie van het gelijknamige hoofdstuk uit het boekje *Het Hinsz-orgel* in de dorpskerk te Haren, in 2002 uitgegeven door de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente te Haren/Onnen, in samenwerking met de Stichting Groningen Orgelland. De keus van het fotomateriaal is aangepast door Harry Boerema.

De meeste gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan: Willem Jan Dorgelo Hzn., Albertus Anthoni Hinsz en Dr. Arend Jan Gierveld, *Het Hinsz-orgel* te Leens.

Voor specifieke informatie over het werk van Hinsz leze men het boekje *Een konstkundig orgelmaker*, dat onder redactie van Jan Jongepier in 1994 werd uitgegeven door de Stichting Groningen Orgelland.

Het Hinsz-orgel (1777) te Dantumadeel.

Dirk Molenaar is organist van de Hervormde kerk in Eenrum en tevens een van de organisten van de Hervormde Petruskerk te Leens. Hij is tevens redacteur bij het maandblad ‘De Orgelvriend’.

Molenaar schreef bovenstaand artikel in een publicatie over het Hinsz-orgel te Haren in 2003. In overleg met de Stichting Groningen Orgelland werd dit artikel belangeloos ter beschikking gesteld.

Het Hinsz-orgel in de Catharinakerk te Roden

De provincie Drenthe was aan het einde van de 18de eeuw slechts zeven orgels rijk. Daaronder viel het Hinsz-orgel te Roden, het enige integraal door Hinsz gebouwde instrument in deze provincie. Binnen zijn oeuvre representeert het Roder type Hinsz' middelgrote dorpsorgel, waarvan er in totaal nu nog 9 bewaard zijn gebleven. De historische documenten van het instrument zijn door ondergetekende samengebracht in een archiefrepertorium van twee delen. De beschrijvingen van de geschiedenis en die van het Hinsz-orgel in de huidige situatie zijn in dit boek enigszins ingekort. Voor details wordt verwezen naar het historisch rapport en het archiefrepertorium.

In Roden is men door de tijd heen relatief zorgvuldig met het instrument omgegaan. De lage inkomsten van de kerkgemeenschap zullen de mogelijkheden voor groot onderhoud voor een groot deel hebben bepaald. Tot aan 1931 is het orgel dan ook in authentieke staat gebleven, zij het sterk door de tand des tijds aangetast. De ingrepen van 1932 en 1950-'55 hebben het instrument over het algemeen gesproken bepaald geen goed gedaan, zij het dat als in 1950 niet ingegrepen zou zijn het orgel deels mogelijk onherstelbaar zou zijn beschadigd vanwege een reële kans op instorting.

1. Het kerkgebouw

Het schip van de bakstenen kerk dateert uit de 13^e eeuw. De kerk heeft van oorsprong vier traveeën en heeft in vroeger stadium waarschijnlijk romanogotische koepelgewelven gehad. In de gotische periode (omstreeks het begin van de 15^e eeuw) is de kerk uitgebreid met een driezijdig gesloten koor. Aanvankelijk werd vermoed, dat de lage zijbeuken met hun unieke kwartongewelven eind 15^e- of begin 16^e eeuw werden vervaardigd. Gezien de gewelfstructuur, het gebruikte type baksteen en enige historische gegevens moet echter worden aangenomen, dat de kerk in de 17^e eeuw in bijpassende archaïserende stijl na oorlogsschade is hersteld.

Aan het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw werden namelijk grote vernielingen

aangericht ten tijde van het beleg van de stad Groningen door Maurits en Willem Lodewijk na het verraad van Rennenberg. De bewoners van de omliggende dorpen en buurtschappen hadden veel te lijden onder beroving, inkwartiering, dronkenschap en brandstichting door soldaten van beide partijen. De kerken werden gebruikt als kazernes, pakhuizen en paardenstallen. Zo werden de kerken te Roden en Zuidlaren gedeeltelijk verwoest. Veel dorpsbewoners waren in die tijd nog "paeps".

Veranderingen rond de 17^e eeuw

In een document uit 1632 wordt gewag gemaakt van gelden, bestemd "tot opbouwinge van de kercke die in ruine ligt". Het jaartal 1636 stond op een trek balk in het schip, welke voor de laatste kerkrestauratie nog aanwezig was. In deze periode is vrijwel zeker het huidige unieke gemetselde tongewelf aangebracht en werd door middel van "sybeuken de Karcke wider en breder gemaket". In de periode 1643-1663 werd in totaal aan restauratiekosten 3674 carolus guldens uitgegeven. In 1647 ontving men onder andere 300 guldens "tot de costen gedaen int repareren van haer choor ende het antuigen van een klokke". In documenten van 1654 en 1672 wordt geklaagd over de trage gang van zaken bij de restauratie.

Het kerkmeubilair

In 1659 werd nieuw kerkmeubilair vervaardigd. De preekstoel dateert uit 1717, het fraaie bijbehorende doophek is momenteel verwijderd, maar de onderdelen zijn bewaard en momenteel opgeslagen. De 18^e eeuwse herenbank in het koor heeft een fraai opzetstuk met onder andere het wapen van Mr. Coenraad Wolter Ellents (1720-1784) en van zijn

Opzetstuk boven de herenbank met de wapens van Mr. Coenraad Wolter Ellents en van Gezina Oldenhuis

echtgenote Gezina Oldenhuis (1730-1818). Ellents was raadsheer (jurist) en “secretaris en predikt van den Loffelijken Etstoel der Landschap Drenthe” en onder meer de executor-testamentair van het legaat voor de bouw van het orgel (1776-1780). De kerk had voordien geen orgel.

Ingrepen in latere tijd

In het archief zijn rapporten bewaard over te herstellen gebreken aan het kerkgebouw over de jaren 1841-1865. Bij een herstelplan in 1858 vond een herschikking van het meubilair plaats. In 1884 werd de kerk in het bijzonder aan de buitenzijde aangepakt. De resultaten daarvan zijn nog te zien op de foto's, die door Monumentenzorg, voorafgaande aan de kerkrestauratie in 1921, zijn genomen.

Het werk omvatte onder meer herstel van het buitenmuurwerk en vernieuwing van de ramen met houten roeden, etc. In de archieven zijn al vroeg regelmatige uitgaven te vinden voor het aanbrengen van nieuwe witkalkbepleistering van het interieur.

De toren en de klok

De toren dateert van omstreeks 1500 en is deels binnen en deels buiten de kerk gebouwd. In 1704 werd de toren grondig hersteld, waarbij de leien van de achtkantige torenspits werden vernieuwd. In 1710 volgde een grote reparatie aan de draagconstructie van de klok. Bestek en voorwaarden hiervan zijn bewaard gebleven. Deze klok dateert volgens opschrift uit 1746. In 1796 werd vervolgens een uurwerk aangebracht. Ook werd de toren in 1886 hersteld. Dit blijkt uit een inschrijvingsbiljet dat onlangs bij opruimwerkzaamheden werd gevonden op de zolder van de borg Nienoord

te Leek. Curieus daarbij is dat het inschrijvingsbiljet in potlood staat geschreven op een plankje. Dit plankje is genummerd D65. De inhoud van de tekst luidt:

Inschrijvingsbiljet

Ik Ondergetekende Harm Martin de Vries van beroep aannemer van werken te Roden bij dezen domicilie kiezende te zijnen huize verbindt zich bij ondertekening dezes tot de aanneemsom van:

het doen van herstellingen aan de Kerk toren te Roden volgens daarvan opgemaakt bestek van eene som van Zeven duizend driehonderd en tachtig guldens zegge f 7380 .
Tot borg stellen zich Marten Harms de Vries en Onno Winter beiden timlieden te Roden

Aldus opgemaakt te Roden 14 Mei '1886

De borgen
M H de Vries
O Winter

De aannemer
H. de Vries

Op de achterkant van het plankje staat:

GEVONDEN ONDER DE VLOER VAN
DE VAN PANNUIYSKAMER
(HUIS NIENOORD LEEK)

DEC 1959

VL

Vorbereiding restauratie dertiger jaren

De eerste correspondentie omtrent een kerkrestauratie dateert al vanaf 1920. Vooral de bekende architect C.H. Peters interesseerde zich voor het gebouw, evenals architect H.C. Hillebrands te Nietap, onder wiens leiding de grote reparatie in 1884 had plaatsgevonden. Het toenmalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg bood de Kerkvoogden aan zorg te zullen dragen voor subsidies, die tenminste de helft van de aanneemsom zouden dekken. In Roden waren het prof. Veldhuizen en hoofdonderwijzer T. Zondag, tevens ook koster en organist, die zich beiden zeer beijerden voor de restauratie.

Het bestek

Het restauratiebestek was opgemaakt door de architecten Yvo D. Havermans te Den Haag en Kuiler & Drewes B.N.A. te Assen. Het werd op 6 februari 1926 goedgekeurd (zie enkele afbeeldingen van gedeelten van situatietekeningen van voor de kerkrestauratie ter aanduiding van de oorspronkelijke situering van de windvoorziening van het orgel). Bij het bestek was een 'inlasch' gevoegd, waarin het voornemen staat beschreven om een gemetselde torentrap aan te brengen in plaats van de aanwezige houten, het herstellen van de hoofdingang van de kerk via de toren. Dit plan zou ook worden uitgevoerd en had ingrijpende gevolgen voor het orgel en de orgelzolder.

De kerkrestauratie van 1931-1932

Pas op 15 mei 1931 werd de restauratie aanbesteed. De aannemer met de laagste inschrijving, A. Buiten te Roden, werd het werk gegund. De totale restauratiekosten inclusief het bijkomende werk, de architectenhonoraria en de orgelrestauratie werden begroot op f. 27.152,--. De post voor het orgel bedroeg

f. 1.460,--. Dit werk zou in onderaanneming worden verricht. Op 26 augustus 1932 vond de inwijding plaats. Bij deze restauratie is het gehele kerkinterieur van zijn bepleistering ontdaan. Het fraaie draperiefresco van 1792 rond het orgel is daarbij tevens verloren gegaan.

Groot onderhoud rond de eeuwwisseling

In het afgelopen decennium is de kerk opnieuw gerestaureerd. Het werk had het karakter van groot onderhoud. Daarbij werden de glas-in-lood vensters grondig hersteld en het dak onderging een ingrijpende onderhoudsbeurt. Daarbij werd ook aandacht besteed aan nestgelegenheid voor de gierzwaluwen, die de Catharinakerk hebben uitgekozen als broedplaats. Bij deze restauratie was ook een bedrag gereserveerd voor het herstel van de problemen met het orgelbalkon. Aan het eind van de kerkrestauratie werd echter besloten deze werkzaamheden uit te stellen tot aan het moment van de restauratie van het orgel. De reden hiervan was dat het rugpositief moest worden gedemonteerd om de draagconstructie te ontlasten en om deze beter bereikbaar te maken voor het aanbrengen van de nieuwe ankerconstructie. Bij deze kerkrestauratie is het ontleisterde interieur gebleven zoals het was.

De huidige situatie

De kerk heeft nu het karakter van een laatgotisch gebouw met brede spitsboogramen, waarvan de traceringen bij de grote kerkrestauratie van 1932-'33 werden hersteld. Het huidige interieur vertegenwoordigt een fase uit de restauratieopvattingen waarin men een romantische voorliefde had voor schone muren: het mooie robuuste baksteenmateriaal moest zichtbaar zijn. In de middeleeuwen waren de kerken echter steeds bepleisterd, zodat aldus een situatie geschapen werd die in het verleden nooit heeft bestaan. Een praktisch nadeel is dat een dergelijk interieur al gauw een donker en somber karakter krijgt" (Steensma).

De akoestiek van de Catharinakerk

Vóór 1932 was door een evenwichtige spreiding van hoge en lage tonen door de gehele kerkruimte de akoestiek goed: helder en direct, de lage en hoge frequenties niet onna-

tuurlijk versterkt. Het geluid 'kon weg'. Sinds de ontleistering van 1932 zijn deze eigenschappen ernstig aangetast, doordat de meeste wandreflecties worden afgebroken. De geluidsabsorptie is daardoor onnatuurlijk groot, zowel voor muziek als voor spraak. De nagalmcurve is extreem kort, namelijk minder dan één seconde. De oorspronkelijke akoestiek van de kerk is daarmee in 1932 grondig verminkt. Tijdens de voorbereiding van de laatste orgelrestauratie zijn serieuze pogingen ondernomen om de kerk opnieuw bepleisterd te krijgen. Dit stuitte echter op grote bezwaren van de Roder dorpsgemeenschap. Het ware echter te wensen dat het oorspronkelijke witte interieur zou terugkeren zowel terwille van de authenticiteit van het kerkgebouw, als van het Hinsz-orgel, dat nog veel fraaier zou kunnen klinken in de herstelde akoestiek.

2. Een groot legaat voor het orgel

Op 18 december 1776 opende Johannes Huygens, notaris te 's-Gravenhage, het op 5 maart 1776 door hem opgemaakte testament van Maria Catharina Hoppinck. De "bejaerde" vrouw was ongehuwd. Er was een duidelijke relatie tussen Maria Hoppinck en Roden. Haar overgrootvader Gayus Hoppinck was de tweede predikant in Roden na de reformatie (1608-1638). Dit valt op te maken uit het inwijdingsbericht in "De Boekzaal der Geleerde Werelt" van 4 juni 1780. Er zijn drie versies van dit testament geschreven door twee notarissen, t.w. Johannes Huijgens en Adrianus Roos (voor verdere bijzonderheden zie men het reeds genoemde Repertorium).

Het legaat en de taak van de familie Ellents
Maria Catharina Hoppinck legateerde 10.000 Carolus guldens. Het legaat was bedoeld voor een orgel dat groot genoeg was voor de kerk, voor het onderhoud nadien en voor de jaarlijkse betalingen aan de organist en de balgentreder. Na uitbetaling van het benodigde bedrag voor de orgelmaker moest daarom het overschot worden belegd "in losrenten, of loterie obligatien", d.w.z. eeuwigdurende leningen met recht tot aflossing aan de zijde van de (in dit geval Hollandse) overheid.
Maria Hoppinck kwam met de toenmalige bewoner van de Havezathe te Roden, de reeds genoemde Mr. Coenraad Wolter Ellents, overeen, dat hij als gevolmachtigde en executeur-

testamenteair zou optreden, daarbij de taak van notaris Huygens overnemend. Tevens beloofde Ellents dat hij tot zijn dood de benodigde administratie zou bijhouden. Ook zou hij als Collator fungeren met betrekking tot de aanstelling en uitbetaling van de organist. Ellents stierf in 1784, zijn weduwe stierf in 1818. Ellents zou alle benodigde bescheiden overschrijven in het zogenaamde "Orgelboek", dat in het kerkarchief van Roden aanwezig is (momenteel in het Rijksarchief te Assen).

De opvolgers van de familie Ellents

Na het overlijden van Gezina Oldenhuis (echtgenote van Ellents) in 1818 werd de familie Kymmell eigenaar van de Havezathe Mensinghe. Zoals blijkt uit brieven en rekeningen, die aan orgelmaker Freytag werden voldaan, nam Mr. Jan Wilmsson Kymmell de administratie in 1814 van Gezina Oldenhuis over. Ook Mr. Lukas Oldenhuis-Kymmell, lid van de Gedeputeerde Staten van Drenthe en verwant aan Gezina Oldenhuis was enige tijd met de administratie belast. De handschriften van de bovengenoemde personen vinden we ook weer in het 'Orgelboek' Van J.W. Kymmell, hij was "maire schout" en onder andere lid van de Staten van Drenthe, is tevens een briefwisseling met notaris J. Huygens bewaard gebleven m.b.t. het legaat (zie Repertorium). Mr. C.W. Kymmell volgde zijn vader in 1823 op en werd later tevens burgemeester van Roden. Hij droeg op 13 oktober 1838 een batig saldo van f 569,80½ over aan de Kerkvoogdij, geheel volgens de bepalingen in het testament van 1776. Daarna beruiste de financiële zorg voor het onderhoud bij de Kerkvoogdij, waarvan dezelfde Mr. C.W.E. Kymmell presidentkerkvoogd was.

2. De bouw van het Hinsz-orgel

Na het overlijden van Maria Hoppinck is Ellents, nadat hij van het legaat in kennis was gesteld, aan het werk gegaan. Een van de belangrijkste taken was het vinden van een orgelmaker. Waarschijnlijk is het de bedoeling geweest meer orgelbouwers uit te nodigen een ontwerp te maken. Uit het verloop van de gebeurtenissen valt op te maken dat de organist van de Groninger Martinikerk Johan Wilhelm Lustig, destijds een van de meest invloedrijke organisten in de Republiek en een persoonlijke vriend van Hinsz, als een van de

eersten is geraadpleegd.

Een goede kennis van Ellents, deurwaarder Valentijn Hildebrandt uit Assen, met Lustig samen de latere keurmeester van het orgel en kennelijk deskundig orgelliefhebber, ging voor Ellents op pad. Hij bezocht drie orgelmakers, te weten Van Dam, Van Gruizen en Hinsz. Mogelijk was Hildebrandt in het bezit van een concept contracttekst, waarmee hij de orgelmakers bezocht. Als laatste was, zo schreef Hildebrandt, 'Hins' aan de beurt. Hinsz had als meesterknecht zijn "stief- of voorzoon Schnitger". De onderhandelingen met Hinsz hadden kennelijk succes. Hildebrandt verzocht hem een ontwerp te maken en de kosten daarvan "ten nauwste" op te geven. Waarschijnlijk heeft Hinsz twee versies opgesteld. Het officiële bestek werd getekend op 15 mei 1777. Dorgelo noemt in zijn biografie over Hinsz ook twee bestekken, volgens hem "door Hinsz zelf geschreven", die rond 1950 verloren zouden zijn gegaan. De tekst van het genoemde bestek van 15 mei 1777 heeft Dorgelo in zijn Hinsz-biografie gepubliceerd. Lambert Erné citeert in het restauratierapport van 1951 uit de contracttekst van het "Orgelboek".

Contract met Hinsz

Hieronder volgt de volledige contracttekst, door Ellents in 1780 genoteerd in het "Orgelboek":

"Dit testament met de dood bekrachtigt om de gelegateerde tien duzent gld (guldens) an my Conraad Walter Ellents zijnde ter hand gesteld, zo heb met den beroemden orgelmaker Hinze ingegaan de navolgende aanbestedinge en accoord.

Bestek van een geheel nieuw orgel met een rugpositiv, twee clavieren en een angekopeld Pedaal groot zeventien stemmen tuschen den Heere en Mr. C.W. Ellents, als daar toe bij testamenten van wilen juffer M.C. Hopinck gepracticeert als aanbesteder ter eenre en Albert Anthony Hintz Mr. Orgelmaker ter andere zijder en in de kerke te Roden geplaets te worden, ingegaan.

1

In het manuaal zijn tien stemmen

1. Prestant 8 v - in de discant dubbelt an sprekende en groot C in het gezigt

2. Bordon 16 voet
3. Holpijp 8 v.
4. Octaaf 4 v.
5. Speelfluit 4 v.
6. Walfluit 2 v.
7. Nassau 3 v.
8. Mixtuur 4.5 a 6 sterk de grootste pijp 2 voet. het begin op groot C. c,e,g,c1 tweede c. met c1,e1,g1,c1[c2,ST] en op c1. e1,g1,g1,c2 en verders met repeteren.c3,[:]g2[=g1, 2,e2,g2,g2.c3
9. Trompet 8 v.
10. Vox humana 8 v. van Engels tin

NB deze drie laatste stemmen, als Mixtuur, Trompet en Vox Humana en worden doorsneden en ieder verdeelt in twee registers, dat de Bas en discant ieder apart kan worden bespeelt.

2

In het rugpositiv zijn zeven stemmen

1. Prestant 4 voet {groot C in t gezigt, (tekst-Hinsz)}
2. Fluut douce 8 v.
3. Gedakt flute 4 v.
4. Octaaf 2 v.
5. Spitsfluit 2 v.
6. Sexquialter 2 voet
7. Dulcian 8 v.

3

De Windladen waarop het voorgemelde Pijpwerk zal komen te staan, moeten zijn sleepwindladen van goed droog eiken wagenschot, verdeelt in lange octaaf van groot C, tot drie gestreeken f3 ingesloten, zodat dezelve onder het bespelen egalen wind behouden niet ruischen of de minste doorspraak laten horen, en met derzelve labiums ruim genoeg, om overal bij te kunnen komen.

4

De twee prestanten en het verdere in het gezigt staande Pijpwerk, moeten zijn van sui-ver Engels tin. Die in rondingen en pijpen [spitstorens,ST] komen te staan, met uitgedreven labiums, de pijpen gepolijst, en de monden verguld. Al het binnenstaande pijpwerk zal bestaan uit $\frac{3}{4}$ lood en $\frac{1}{4}$ tin, dog met dit onderscheit, dat de voeten van de grote pijpen tot meerder duirszaamheit zullen zijn half tin en half lood.

5

Het gehele werk zal in kamertoon staan, een goede temperatuur hebben en zo gesteld dat uit alle grondtonen na genoeg kan worden gespeelt

De beide handklavieren

6

De twee handclawieren, zo tot het manuaal als rugpositiv van droog eiken wagenschot, de platte ondertoetsen van ijvoir, en de bovenste van swart ebbenhout verdeelt in lang Octaaf van groot C tot drie gestreken f3 ingesloten in allen vier en vijftig claves, het onderste clavier tot het manuaal en het bovenste tot het rugpositif, de koppeling gemerkt [gemaakt,gewerkt(?)] met koperen schroeven.

7

Het Pedaal van eiken wagenschot van groot C tot een gestreken D1 in allen zeven en twintig claves met het nodige welbord, om an het

Het nieuwe pedaal

handclavier angehangen te kunnen worden en zo te schicken, dat het zelve gemakkelijk kan opgenomen, en neergelegt worden zonder iets an het regeerwerk te veranderen.

8

Het regeerwerk, zo wel abstractuir, als registractuur moet alles suffisant worden gemaakt, de registers voor het rugpositiv, zullen zowel ter zijden van het clavier, als die van het manuaal in een goede ordre uitgetrokken te kunnen worden. De welborden van eiken wagenschot, de winkelhaken tot de abstractuir, de schroeven in de windladen, de mondstukken van de Trompet, Dulciaan en Vox Humana alle van koper, en de platen daarop van Engels tin, alsmede alle veeren en draatwerk van koperdraat.

9

Drie blaasbalgen, met de vereischte canalen of windladingen [-leidingen] van eiken wagenschot, ieder 9 voeten lang zo de plaats toelaat, en 4½ voet breed bij dit werk te maken, dewelke met wit leer beledert, en inwendig met franchyn leer in een goede polituur moet worden voorsien.

Blaasbalgen met wit schapenleer

10

Hier toe twee windafsluitingen, een tot het manuaal, en een tot het rugpositiv, daarenboven nog een windlossing, alsmede twee tremulanten, een doux slaande tot de vox humana, en de tweede voor de andere stemmen.

11

De kassen tot het manuaal en rugpositiv, de lambrisering, het benodigde snijwerk voor de pijpen, de wapens, en inscriptien, de lagers, en het beschieten der blaasbalgen is alles tot laste van den orgelmaker, en moet voor zo verre het in het gezigt staat van best eiken wagenschot, en het verdere houtwerk hyr toe behorende, van best greinen hout gemaakt worden.

12

Alle materialen als hout, tin, lood, koper, koperdraat, leder, lijm, ijserwerk, en in het generaal alles, wat tot dit werk zal benodigt zijn, blijft alles voor rekening van den annemer.

13

Zodat alleen ten laste van de Heer aanbesteder zal zijn, het fundament en de solderingen/sonder hyr de borstleningen onder te begrijpen als tot de aaneminge gehorende/waar op het orgel zal komen te staan.

14

De orgelmaker en het hoofd dezès gemeld, heeft angenomen het orgel voorschreven na dit bestek stiptelijk te leveren, en op primo August 1700 agt en zeventig met het verveerdigde werk met al zijn toebehoor, zoals hyr voren gemeld staat, te Roden te komen, om het zelve als dan ten spoedigsten te voltoyen.

15

Wanneer de voormelde orgelmaker alles geleverd en het orgel in alles voldoende an dit bestek heeft verveerdigt zodanig dat het zelve door onparrijdige keurmeesters geprobeert, gevisiteert, en in alles wel bevonden zal zijn, zal daar voor genieten de somma van vijfduzent en vierhondert Caroli guldens.

16

Waar van de betalinge zal geschieden in vier termijnen, als een vierde part bij de anneminge voor den eersten termijn, zullende een gelijk vierde part of tweede termijn betaalt worden wanneer de annemer met de verveerdigde kassen, windladen, pijpen, blaasbalgen enz. te Roden zal zijn gekomen; het derde termijn bestaande [2x] in een sesde part zal betaalt worden,

wanneer het orgel gereet, goedgekeurt en na genoeg en zal bevonden zijn, en eindelijk het laatste vierde termijn, bestaande in het resterende een sesde part een jaar na dato van de goedkeuringe, wanneer het zelve wederom nagezien, in ordre gebragt, en de gebreken die er sig inmiddels mogten ontdekken zullen zijn hersteld.

17

Ingeval den annemer onder het vervaardigen van het werk iets menschelijks mogte overkomen, zullen zijne erfgenamen gehouden zijn door een bekwaam meester, ten haren perikelen kosten het voornoemde orgel na den inhoud van dit bestek te laten verveerdigen - aldus gecontracteert en ter wederzijden betekent op den huze te Roden den 15. mey 1700 zeven en zeventig

/ getekent /

C.W. Ellents

Alb. Anthoni Hinsz

cuore[?] orgelmaker

accordeert met het originele

C.W. Ellents 1780".

Opmerkingen bij dit contract

Bij punt 1 wordt bij Hinsz (het officiële contract) reeds gewag gemaakt van de Mixtuur-samenstelling op alle c-toetsen. In het conceptcontract wordt de samenstelling slechts globaal aangeduid, maar alleen op groot C uitgewerkt. Ellents neemt de uitgebreide versie over, nl. de samenstelling op zowel C als op c0, c1, c2 en c3, waarbij hij overigens twee maal de toonnaam- en toonhoogteaanduidingen verwisselt: hij neemt deze fout exact over uit het 'tweede contract'.

Bij punt 2 vermeldt Hinsz een Sesquialter '2 a 3 sterk'. Ellents spreekt over '2 voet'. Hinsz voegde (nog) een discantoor toe, namelijk een 2 voets koor; derhalve 2-3 sterk.

Bij punt 4 in de tekst spreekt Hinsz over de voeten van de 'grootste' pijpen, welke Hinsz van een 50%-legering wilde maken ter wille van de stabiliteit, terwijl Ellents' tekst 'grote' vermeldt. Mogelijk betrof het hier meer pijpen dan Hinsz aanvankelijk in zijn gedachten had.

Bij punt 9 zegt Hinsz de balgen 9 voet lang te willen maken. In Ellents' tekst is hierbij een kanttekening geplaatst: "zo de plaats toelaat".

Bij punt 16 is de termijnbetaling foutief overgenomen in vergelijking met de contracttekst van Hinsz zelf. De opsomming van Ellents geeft 1/6 deel te weinig, immers hij spreekt over twee maal 1/4 en twee maal 1/6 deel. Hinsz zelf stelt in de geschreven tekst vier maal 1/4 deel voor, maar in de linkerkantlijn van zijn zelf geschreven contract staat de aantekening 1/3, 1/3, 1/6 en nog eens 1/6. Ellents heeft kennelijk vergeten deze aantekeningen in zijn tekst te verwerken.

De vierde termijn - een jaar na dato van goedkeuring, waarbij alle zich inmiddels bij het 'zich zetten' van het instrument voorgedane gebreken zouden worden hersteld - was zodoende geen 1/4 maar nog slechts 1/6 deel van de totaalsom. Deze regeling was voor Hinsz gunstiger. De uiteindelijke afrekening is dan ook volgens dit schema afgewerkt.

Frans Caspar Schnitger Jr

Uit verschillende berichten weten we, dat Hinsz' gezondheid na 1775 langzamerhand achteruit ging. Het feit dat in de contracttekst bij punt 17 rekening wordt gehouden met een voortijdig overlijden van Hinsz duidt daar op. Het eigenlijke werk is dan ook hoogstwaarschijnlijk uitgevoerd o.l.v. meesterknecht Frans Caspar Schnitger Jr. (1724-1799), een kleinzoon van Arp Schnitger en stiefzoon van Hinsz. Schnitger was toen reeds 56 jaar oud. Een facet dat wel eens te weinig aandacht heeft gekregen m.b.t. Hinsz' bouwwijze en diens produktiviteit c.q. flexibiliteit, is gelegen in het feit dat Hinsz zonder zijn stiefzoon nooit een dergelijke omvangrijke bedrijfs-capaciteit had kunnen opbouwen. Schnitger (Snitger) moet in artistiek opzicht zeker zo bekwaam worden geacht als Hinsz zelf. Hij is zeer waarschijnlijk de verantwoordelijke man geweest van de klankgeving van de meeste Hinsz-orgels na ca. 1770.

Tegelijkertijd met de nieuwbouw van het orgel te Roden werkte men in het atelier aan een tweede grote(re) opdracht, het orgel voor de Martinikerk in Bolsward. Een belangrijke constatering met het oog op een toekomstige reconstructie van verdwenen pijpwerk.

Bijkomende werkzaamheden

Gedurende de intonatieperiode zijn ook herstellingen aan de kerk verricht, o.a. voor "timmering der Soldering" (14 gld. aan materiaal). Mogelijk heeft dit betrekking op het wegnemen van een dwarsbalk direct voor het orgel. Op de foto van 1921 is deze situatie duidelijk te zien. De uiteinden van de afgezaagde delen werden verbonden met de steunbalk achter de orgelkas. Ook werd voor het witten van het gewelf voor ruim 9 gld. aan materiaalkosten uitgegeven. Of de uitgaven op 15-09-1779 voor verf ook de orgelkas en/of galerij betreffen is niet zeker, maar het lijkt aannemelijk: de balustrade aan de zuid- en noordzijde werd waarschijnlijk in imitatie eiken geschilderd. Ook zou dit dan betrekking kunnen hebben op het schilderen van de achterwand van het orgel, zoals wel meer bij Hinsz-orgels is gebeurd, bijvoorbeeld in een ruwe essenimitatie (o.a. Uithuizermeeden, 1785). Wel duidelijk is de post op 1-2-1780, waarbij sprake is van gronden van de kolommen onder het orgel met 'blanco loot' (loodwit), voorts verf, vernis en 'gautverf', eveneens voor de kolommen.

Ook zijn in deze tijd 30 koperen blakers gekocht bij Lankhorst in Groningen voor 27 gld.; voorts een 'coopere arm' met 2 blakers voor 32 gld. en nog 2 'Koooperen arms' met pijp en blakers voor 8 gld. Deze laatste werden aan weerszijden van de klavierbak van de klaviatuur aangebracht. In 1950 zijn deze verwijderd. Eén ervan is bewaard. Deze is bevestigd aan het Verschuieren-orgel in de Kapel te Nieuw-Roden.

3. Typologie van het orgel

Het orgel te Roden neemt binnen het oeuvre van Hinsz een apartere plaats in dan men ogenschijnlijk op het eerste gezicht zou vermoeden. Het is het enige 2-klaviers dorpsorgeltype van Hinsz, waarbij hij consequent het bij hem zo bekende plastische frontschema met holballe verdeling in 3 ronde torens met 4 gelijke holle tussenvelden en 4 halfronde zijvelden bij zowel hoofdwerk als rugpositief gelijk toepaste. Dus zowel in de gegeven proporties van een 8 voets- als van een 4 voets kashoogte/pijplengte. Hinsz' voormalige meesterknecht Lambertus van Dam begon met een exacte schemaherhaling naar het voorbeeld van Roden bij zijn eerste nieuwe

orgel in Oldeboom (1779).

In Friesland ging Hinsz een andere weg met de frontontwerpen voor de grote 2-klaviers orgels met aangehangen pedaal. Dit allemaal vanwege het ontwerp van Tzum, dat zijn Haagse collega Steevens in 1760 begon, maar niet afmaakte. Hinsz werkte van 1763-'65 aan dit orgel. Direct daarna kwam het tweelinginstrument van Tzum, nl. dat van Sexbierum (1766-67). Dit schema werd nog eens herhaald in Minnertsga in 1777. De hoofdwerk-onderkas bij deze instrumenten is aan de voorzijde overhuifd door de bovenkas, een fenomeen van de Hollandse orgelbouw rond 1700 (bijvoorbeeld Duyschot). De overeenkomsten tussen deze orgels en dat van Roden liggen meer op het terrein van de disponering en toonhoogte.

Disponering

De Roder dispositie is een 'uitgekleed' schema in vergelijking met Sexbierum en Wassenaar. Dispositievergelijking toont evenwel aan dat slechts de orgels te Sexbierum, Wassenaar, Midwolda en Minnertsga op het Hoofdwerk een dubbele 2-voets bezetting hebben, namelijk een Octaaf 2vt en een Woudfluit 2vt. In de overige gevallen disponeert Hinsz bij zijn nieuwe orgels steeds alleen de Woudfluit 2vt. Dit is bijvoorbeeld het geval te Tzum (1764), Hallum (1769), Dantumawoude (1777), Driesum (1782), Roden en Uithuizermeeden (1785). Een uitzondering vormt Haren (1770), waar alleen een Octaaf 2vt werd gedisponeerd. Het betrof hier echter een ombouw en uitbreiding van een oud instrument uit 1675.

De Roder Hoofdwerkdispositie omvat 10 registers, gelijk aan Hallum. Op Dantumawoude na (1-klaviers instrument met 8 registers) is dit de kleinste Hoofdwerk-disponering. De overige hebben 11, 12 of 13 registers. Daarbij is in Hallum een Cornet Discant aanwezig. Roden kreeg een Vox Humana. Bij orgels met 11 registers vinden we deze beide stemmen consequent terug. Bij orgels met 12 en 13 registers komt er een extra grondstem bij, een Quintadena 8vt of Baarpijp 8vt. Te Wassenaar was dit een vulstem, nl. een Sesquialter, die bij het 1-klaviers concept van 1769 op het hoofdwerk werd geplaatst, terwijl deze in de 2-klaviers situatie altijd op het rugpositief voorkomt.

De rugpositief-dispositie is bij Hinsz' 2-klaviers orgels met aangehangen pedaal vanaf ca.1760 tamelijk gelijkvormig en omvat meestal 7 registers. Slechts te Hallum is de conische Speelfluit 2vt opgeschoven tot een Nasat 3vt. Voor het overige vinden we geen 3-voets fluitquint op het rugpositief. Opvallend genoeg is dit wel het geval op de orgels met een vrij Pedaal.

In 1788 publiceert Dr. Nicolaas Arnoldi Knock, "Grietman over Stellingwerf Oosteynde, Gecom-mitteerde Staat ten Lande in Friesland" en orgelliefhebber, te Groningen zijn boek "Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen". Knock noemt de mixtuur als 4 à 5 sterk, maar in werkelijkheid is ze 4-5-6 sterk.

Klavieromvang

De klavieromvang van het orgel te Roden is een uitzondering in het 2-klaviers oeuvre. Slechts de grote orgels met vrij pedaal te Harlingen en Bolsward kregen ook een omvang C-f3. Alle overige instrumenten kregen na 1764 (Tzum) C-d3. Ook wijzigt Hinsz de deling in bas en discant van enkele belangrijke registers op het hoofdwerk m.b.t. de (uitkomende) melodievoering. Bij al zijn orgels vanaf dat van Tzum worden dan niet alleen zoals gebruikelijk de Mixtuur in bas en discant gedeeld, maar nu ook de tongwerken. Slechts bij aanwezigheid van een (gedeelde) Trompet 16vt (Harlingen, Bolsward), werd de Trompet 8vt doorlopend.

Toonhoogte

De toonhoogte van het Rodense orgel is de zogenaamde 'kamertoon'. Deze is een halve toon lager dan de toonhoogte die op dit moment gebruikelijk is. Bij de meeste nieuwe orgels na ca. 1751 paste Hinsz deze toonhoogte toe, met uitzondering van Driesum en Uithuizermeeden, die de eerder gebruikelijke 'koortoon' kregen. De toonhoogte van de koortoon is een kwart- tot een halve toon boven de huidige. Te Zuidbroek bood Hinsz in zijn contract beide mogelijkheden aan, maar gaf de voorkeur aan de kamertoon.

4. De keuring, ingebruikname en eindafrekening. Commentaren in toenmalige publicaties.

De keuring werd verricht onder leiding van Hinsz' vriend, Jacob Wilhelm Lustig. Lustig was in zijn tijd een van de toonaangevende organisten en keurmeesters in Nederland. Hij heeft ook een aantal Nederlandse vertalingen van belangrijke musicologische boekwerken op zijn naam staan, zoals die van de fluitschool van J.J. Quantz en de vioolschool van L. Mozart. Lustig had ook vele leerlingen, die weer organist waren op de diverse dorpsorgels in de provincie (zie verder). Lustig keurde het orgel op 7 april 1780, nadat

het instrument op zondag 6 december 1779 voor het eerst in de kerkdienst was bespeeld. Of toen het hele orgel gereed was, is niet zeker. Ellents zegt dat vanwege zijn zware aanhoudende ziekte de keuring niet eerder kon plaatsvinden dan op de genoemde 7 april. Lustig werd bijgestaan door twee rechtspersonen, t.w. Ellents zelf en de ons reeds bekende 'Deurwaarder van het collegie dezer Landschap [van Drenthe], Valentijn Hildebrandt.

De ingebruikneming

In het kerkelijke tijdschrift Boekzaal der geleerde Wereld, 1780, pag. 629, wordt het inwijdingsbericht vermeld:

RODEN. Onze Kerkgemeente door een edelmoedig legaat van wylen de Weled. geboren Jonkvrouwe MARIA CATHARINA HOPPINCK, den 18 Decemb. 1776, in 's Hage overleden, ter somme van tien duizend guldens zynde begunstigt, om daar uit, onder het opzigt van den Weled. Gestr. Heer en Mr. C. W. ELLENTS, Raad, Secretaris en Medelid van den loflyken Etsstoel des Landschaps *Drenthe*, de Kerk alhier met een Orgel te versieren; zoo zien wy nu ons Kerkgebouw met dit zielooren oogstreekend werktuig verheerlykt: het zelve is vervaardigt door den beroemden Orgelbouwmeeester A. A. HINZ, woonagtig te *Groningen*, opgenomen en volkomen goedgekeurt, door den vermaarden Groninger Organist S. W. LUSTIG en VALENTYN HILDEBRANT, Deurwaarder van de Ed. Mog. Heeren Staaten des Landschaps *Drenthe*, en bevat in zich

2 Ma:

- 2 Manuaal-Clavieren en Pedaal:
 1 Zesvoetig Register.
 6 Agtvoetige. 4 Viervoetige, 3 Tweevoetige,
 3 Vulfstemmen.
 3 Tongwerken, en onder die een delicate vox
 humana, en kamertoons hoogte; en tot dit
 getreest.
 Onder het wapen van HOPFINCK, ter rechter zyde
 van het rug-positief, is getelt de Inscriprie ter
 gedagtenisse van de Legatrice en haare familie;
 En ter linkerzyde van het zelve onder het
 Moederlyke Wapen, het volgende byschrift uit
 de pen van den vindingryken Puikdichter dee-
 zer eeuw, den Hoog Ed. Gestr. Heer en Mr.
 L. TRIP, Burgemeester der Stad Groningen ge-
 vloeid.

Zing Roden! HOPFINCKS naam en God set eer.
 Een GAYUS leerde in 't eest de zuivte leer,
 Nu steunt een CATHARINE uw Tempelzangen
 By midde gift van 't konstig Orgelwerk.
 Hy schoort den Kersel op, Zy siert uw Kerk,
 Uw Godt bezorgt uw Heiligdoms belangen
 Door HOPFINCKS, nader dan in vlesch en bloed
 Tot Sions stensjk vermaagschaft, in 't gemeed.
 T R I P.

Op den 4 Juny. deezes jaars, is dit thans ver-
 vordigde werk, by de tegenwoordige Vacatu-
 re van het Leeraarsamt, door een uitmonten-
 de, wel doorwroete en in alles toepasselyke
 Leerrede, ten aanhooren van een talryke, van
 allerlei staat en rang toegevloede schaare, dien
 de Kerk niet konde omvatten, plegtig aan den
 Heere opgedragen en toegewyd, door den Wel
 Eerw. zeer geleerden Heer RAONERUS TJAAR-
 DA DE Cock, V. D. M. in de *Nieuwe Peet*. Welk

Welke Heer, zoo wegens zich zelve, als
 wegens zyne Echtgenoot, onder de bloedvrien-
 den en erfgenaamen van de overledene Dona-
 trice behorende, en alzoo eene dubbele be-
 trekking op dit Godverheerlykende werktuig
 hebbende, hier toe speciaal was verzocht, die
 ook door de vriendelyke inwilliging van dit
 verzoek, en door de tott aller genoegen verrigte
 uitvoeringe, onze Gemeente dubbel heeft ver-
 plicht. Zyn Wel Eerw. text was uit *Psalms*
 CXLIV: 9. O God, ik zal u een nieuw lied zin-
 gen: enz. de Voorafpraak uit *Ezra* VII: 27.
 de Voorzang *Psalms* XXXIII: 1, 2. de tusschen
 Zang de geheele *CLITE Psalm*, en de *Nazang*
Psalms CIV: 17.

Dus zien wy nu een opwekkend gedenkteken
 door de ons dierbare Donatrice oppericht ten
 dienste dezer Gemeente, alwaar een haazet
 Voorvaderen, de Wel Eerw. zeer geleerden
 Heer GAYUS HOPFINCK, als eerste vaste Leer-
 aar na de Reformatie, den tyd van ruim 30
 jaaren, het Euangelium der genade verkondigt,
 en de gronden van de gezuiverde Leer gelegd
 heeft, tot dat dezelve in hoogen ouderdom
 emeritus is verklaard. Wy eindigen deeze be-
 kenndmaking met de woorden van Hooggem.
 Heere Dichter elders gebezigd, en wenschen

*Dat haar gedagtenis in zegen blyf, zoo lang
 Gods naam verheerlykt wordt door Orgelpeel en
 Zang.*

De termijnbetalingen

De vier termijnen, waarover in het contract
 sprake was, werden uiteindelijk verdeeld
 volgens de aantekening bij de linkerkantlijn
 in het door Hinsz geschreven contract van
 15 mei 1777, nl. twee maal 1/3 deel en twee
 maal 1/6 deel. De eerste termijn van 1.800
 gld. werd op 15 mei 1777 betaald (bij op-
 dracht), de tweede van 1800 gld. op 31 ok-
 tober 1778. Als alle kunstenaars moest ook
 Hinsz een voorschot hebben op de derde ter-
 mijn van totaal 900 gld. In december 1779
 kreeg hij daarvan een voorschot van 600 gld.
 Op 8 april 1780 (t.g.v. de eindkeuring) ont-
 ving Hinsz het restant van de derde termijn,
 groot 300 gld. Nog één termijn van 900 gld. is
 dan nog verschuldigd. Die laatste betalings-
 termijn van 900 gld. werd op 6 oktober 1781
 aan Frans Caspar Schnitger Jr. voldaan. El-
 lents volgde dus strikt de contractbepalingen,
 met slechts een gedeelde 3e termijn en zonder
 voorschot op de 4e termijn.

De tekst van de kwitantie geeft duidelijk
 weer, dat Schnitger "bij ziekte van myn stief-
 vader Hinsz het orgel in alles claer en zuiver
 gemaakt heeft en alle defecten hersteld". Zo
 blijkt dat:

1. er wel wat af te werken viel en
2. dat Schnitger steeds meer het werk als
 leider van de orgelmakerij overnam.

Een vorstelijk bedrag

Schnitger ondertekende met de mededeling
 "met ordre van mijn vader A.A. Hinze". In
 totaal ontving Hinsz dus 5400 Carolus gul-
 den, in overeenstemming met het contract.
 Een vorstelijk bedrag indien we dit vergelij-
 ken met de aanneemsom van bijvoorbeeld de
 orgels te Sexbierum (3315 gld.) of Midwolda
 (4700 gld.).

Uit de afrekening met notaris Huygens blijkt,
 dat in april 1781 door hem is uitgegeven
 10.500 gld. 36 st., waarin is begrepen 4231
 gld., 15 st. aan obligatie met opgeld en in-
 teressen. Daar gaat nog af 44 gld. voor een
 jaartraktament voor de organist. Ellents geeft
 in zijn financiële administratie 10.464 gld, 18
 st. en 4 penn.

Aan werk voor de overige betrokken aan-
 nemers werd (naar Ellents) in totaal 1436
 Carolus guldens, 5 stuivers en 12 penningen
 uitbetaald. Dit bedrag inclusief alle werk aan
 de kerk ten behoeve van het orgel. Samen met

het bedrag voor Hinsz wordt dit in totaal 6836 gld., 5 st. en 12 p. Dit laatste mag gelden als het totaalbedrag voor het orgel uitgegeven.

De eerste organist

Jacob Wilhelm Lustig was niet alleen als adviseur behulpzaam bij de bouw van het orgel, hij had ook een rol in de benoeming van een organist. Het zal geen verbazing wekken dat een leerling van Lustig werd benoemd. Deze luisterde naar de naam Hendrik Stoll. Hij moest in juli 1778 (waarschijnlijk op Lustigs 'eigen' orgel in de Martinikerk te Groningen) een zwaar examen afleggen van vier uren achtereen. Stoll was kleermaker van beroep en (nog) geen geoefend organist. Maar, zo schrijft Lustig, "...als zijnde zekerlijk niet misdeeld van de beide hoofd-requisiten, genie en goede smaak...", achtte hij hem toch in staat het orgel goed te bespelen. Stoll werd benoemd en kreeg aan jaarlijks traktement van 44 gulden.

5. De onderhoudsperiode 1781-1848.

In de daaropvolgende jaren wordt het onderhoud uiteraard door Schnitger verricht. Het vaste jaartraktement voor de orgelmakers wegens stemmen en onderhoud is aanvankelijk 10 gld. en 10 stuivers, later 12 gld. Meestal werd na twee beurten per jaar uitbetaald, een enkele keer werden twee beurten in één keer uitgevoerd.

De verfraaiing van 1792-'93

De bouw van het orgel was kennelijk een stimulant om het interieur van de kerk verder te verbeteren en te verfraaien. Af en toe worden daar dan ook uitgaven voor gedaan. Een en ander zal vooral te danken zijn geweest aan de bewoners van de Havezate Mensinghe. In 1792-'93 krijgt het kerkinterieur een flinke opknappbeurt. Het gewelf wordt beschilderd met "diverse koleuren waatervarf", er wordt lak-, marmer- en verguldwerk verricht. Er wordt eveneens aan het houtwerk en de preekstoel gewerkt. De rekeningen hieromtrent zijn tamelijk gespecificeerd. De veelgenoemde maateenheid 'kroes' betekent hier 1¼ liter.

Fresco

De beschildering van het gewelf betreft hier een fresco, voorstellend een baldakijn met kap en draperieën, die rondom het orgel op

het gewelf en het toen aanwezige houten beschootwerk is geschilderd. Dit beschootwerk was ter afsluiting van de muurnissen naast het orgel aangebracht. Iets dergelijks treffen we aan achter het orgel in de kerk van het Pelstergasthuis te Groningen, geschilderd in 1803 bij een reparatie door Freytag, en te Noordbroek bij de verbouw van het Schnitgerorgel aldaar in 1809 door Freytag.

Op de foto uit 1921 is deze beschildering nog vrij duidelijk waar te nemen. Helaas is met het verwijderen van de bepleistering in 1931 dit

Foto RDMZ. Interieur met fresco's achter en ter weerszijde van het orgel

fresco verdwenen. Ook de kolommen van de orgelgalerij werden in 1792 gemarmerd. F.G. Reuscher, waarschijnlijk een zoon van de bekende schrijnwerker met wie Hinsz ook veel samenwerkte, repareerde het snijwerk voor 39 gld. Het orgel werd gerepareerd, goed afgeregeld en doorgestemd. Voor het eerst duikt hierbij de naam van H.H. Freytag op: "F.C. Snitger - H.H. Freytag in compagnie/orgelmakers". Zij ontvingen 174 gld.

Gemarmeerde kolom met verguld Ionisch kapiteel als ondersteuning van de achterste dwarsbalk

wat grotere reparatie die hierna beschreven wordt.

6. Correspondentie en herstelling door H.E. Freytag, 1849-57.

In het Drentse Archief te Assen is een uitgebreid pakket brieven bewaard gebleven van orgelmaker Herman Eberhard Freytag (1796-1869), zoon van Heinrich Hermann Freytag (1759-1811), orgelmaker te Groningen en compagnon van Frans Caspar Schnitger Jr. (1724-1799).

H.E. Freytag verrichtte de volgende werkzaamheden:

1. Uitnemen, schoonmaken en herstellen van alle pijpwerk waar nodig.
2. Opnieuw polijsten van het frontpijpwerk en vergulden van de labia.
3. Herstel van lijst- en snijwerk.
4. Herstel van een verzakking als gevolg van een trekbal door het orgel, die de kas ontzette.
5. Herstel, c.q. vernieuwing van (geleide-) stiftwerk van speelventielen, fronthan-gers.
6. Grote reparatie aan de blaasbalgen en deels nieuwe belering.
7. Reparaties aan enkele pijpen van de Octaaf 4vt HW (voetverzakking).
8. Waar nodig bij-intoneren en stemmen.
9. Schilder- en verguldwerk door schilder C. Welbergen uit Groningen. Deze vergulde o.a. de labia van de frontpijpen opnieuw.

Zoals later ook zal blijken heeft Freytag met respect voor het oude werk het orgel hersteld, zonder fundamenteel iets aan de dispositie en de klank te wijzigen.

De periode na deze werkzaamheden

We mogen aannemen dat, gezien Freytags precieze werkwijze die, geheel volgens de traditie van Schnitger werd voortgezet, het orgel er na 1857 weer voor tientallen jaren goed bijstond. Dit moge blijken uit het feit, dat aan het orgel zelf geen noemenswaardige wijzigingen zijn aangebracht op een wijze, zoals die van de orgelbouwers Van Oeckelen bij andere Hinsz-orgels bekend zijn. Het huidige bewaard gebleven authentieke materiaal toont dit overduidelijk aan.

Met name de ongewijzigde toonhoogte van het orgel van Roden is het enige voorbeeld

Regulier onderhoud

In de volgende jaren wordt weer het normale bedrag van 10 gld. en 10 stuivers uitbetaald. In 1799 vinden we geen uitgaafpost, in 1800 aan H.H. Freytag 21 gld. voor weer een dubbele beurt. E.e.a. kan samenhangen met het overlijden van F.C. Snitger in 1799. Het jaarlijkse bedrag wordt dan 10 gld. Vanaf 1805 werd dit verhoogd tot 12 gld. Het jaarlijkse onderhoud werd achtereenvolgens en soms wisselend uitgevoerd door Heinrich Hermann, Herman Eberhard en zijn broer Bartold Joachim Freytag.

In 1815 werd een grotere reparatie verricht aan enkele grote pijpen. Betaald werden twee rekeningen, groot 30 gld. en 123 gld. en 4 stuivers. Dit vrij hoge bedrag betrof het polijsten van de frontpijpen: H.E. Freytag noemt namelijk in 1851, dat het front in 1815 voor 100 gld. is gepolijst. De knecht M. Martin voerde het werk uit voor de weduwe 'HH Vrijdag'. Na 1823 worden de betalingen onregelmatiger, ook voor de balgreder. De administratie in het "Orgelboek" stopt in 1838, omdat in dat jaar de al eerder genoemde restsom van het legaat van Maria Catharina Hoppinck aan de Kerkvoogden wordt uitbetaald. Daarmee wordt de verbintenis aangaande het legaat afgesloten.

Uitgavenboeken over de periode 1838-1930 ontbreken in het archief. Aangenomen mag worden dat de hier geschetste gang van zaken doorging tot de opheffing van de orgelmakerij van H.E. Freytag in 1862, afgezien van de

van een lage toonhoogte (de reeds genoemde kamertoon), die in later tijd niet noemenswaardig is veranderd. Een uniek gegeven in de noordelijke provincies uit de periode ca. 1830-1950.

Herman Eberhard Freytag trok zich terug uit de orgelbouw na de dood van zijn 35-jarige zoon Willem Frederik in 1861. Hij was zijn enige knecht in zijn bedrijfje. Samen met zijn zuster Maria Hiskia ging Freytag in 1862 te Peize wonen. Hij was toen 67 jaar oud. Hij stierf daar in 1869. Hiermee hield de directe lijn van de school van Arp Schnitger op te bestaan.

7. De onderhoudsperiode 1858-1931.

Er zijn geen nauwkeurige conclusies te trekken over het onderhoudswerk gedurende 1862-1931, vanwege het ontbreken van rekeningenboeken en/of Kerkvoogdijnotulen over deze periode. Gezien de desolate toestand van het orgel zowel in 1930 als in 1950, is duidelijk dat er in deze periode niet meer dan regulier klein onderhoud heeft plaatsgehad.

In het Kerkvoogdijarchief is een rondzendbrief aanwezig, geschreven door de gebroeders Van Oeckelen na de dood van hun vader in 1878, met het bericht dat de zaak zal worden voortgezet.

De werkzaamheden t.g.v. de kerkrestauratie van 1931 werden in onderaanneming bij de fa. M. Spiering, uitgevoerd door Hermannus Thijs te Harenermolen. Hij was een gewezen meesterknecht bij Van Oeckelen, die de zaak voortzette nadat het bedrijf van Van Oeckelen in 1918 was opgeheven. Het is bekend dat vele Kerkvoogdijen in de provincie d.m.v. bovengenoemde rondzendbrief werden aangeschreven. De mogelijkheid van een louter toevallige aanwezigheid van een dergelijk schrijven wordt echter minder waarschijnlijk, omdat Thijs het orgel voor 1930 al in onderhoud had, getuige een brief van de Kerkvoogdij te Roden van 28 september 1931. Hierin treffen wij de volgende zin aan: "Wij hebben dienaangaande overleg gepleegd met den fabrikant, die onzentwege met het onderhoud van het orgel is belast." Het lijkt aannemelijk te veronderstellen, dat in ieder geval vanaf 1878 de fa. Van Oeckelen het orgel heeft onderhouden.

Meester Zondag rapporteert

Van groot belang is enige in het archief aangetroffen correspondentie uit 1931, evenals een rapport van 1939 door Mr. A. Bouman (zie hierna). Op 11 augustus 1931 schrijft de bekende organist Jan Zwart te Zaandam een brief aan de Kerkvoogdij te Roden, waarin hij aanbiedt te willen adviseren bij het verhelpen van gebreken. Hij wil daartoe een onderzoek instellen en een rapport uitbrengen. Het antwoord van 14 augustus van schoolmeester T. Zondag, "koster / die ook het orgel bespeelt", geeft essentiële informatie: hij noemt precies de toenmalige volgorde van de registerknoppen en duidt op de aanwezigheid van de oude blaasbalgen. Verder zegt hij dat het orgel hoognodig gerestaureerd moet worden, maar dat de benodigde gelden ontbreken. Dat het orgel qua concept in 1931 nog geheel in originele staat verkeerde, bewijzen vier feiten:

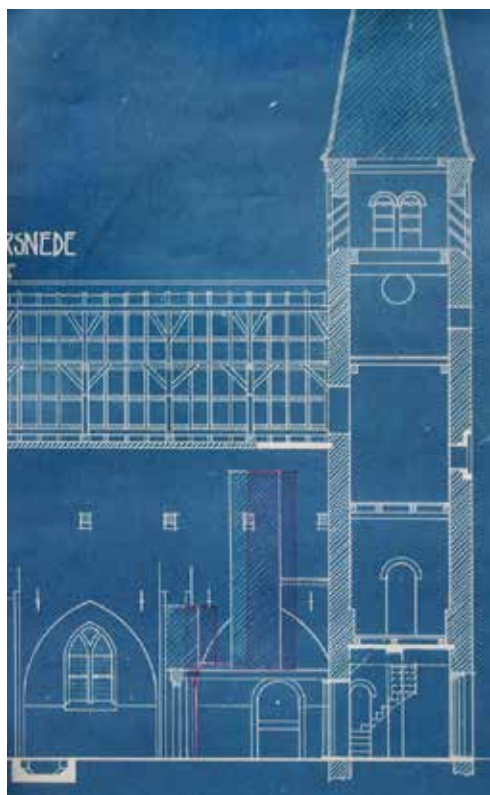
1. In de vijftiger jaren wordt vermeld, dat in 1932 de oude toonhoogte niet is veranderd, wat nu ook nog uit het pijpwerk blijkt.
2. Drie blaasbalgen "met tredhefbomen" worden genoemd, de oude windkanalen zijn ook nu nog aanwezig, met uitzondering van die bij de oorspronkelijke balgen.
3. De mechaniek wordt in 1932 slechts hersteld, het oude pedaalklavier weggenomen; de klavieren zijn nog origineel.
4. De dispositie en registervolgorde zijn nog conform die van 1780.

8. De werkzaamheden in 1932 als gevolg van de kerkrestauratie.

Toen het restauratiewerk aan de kerk begin 1932 vorderde was men toe aan het orgel, "mede als gevolg van de wijziging van de torenmuur en de trapgang naar het orgel". Op 21 maart 1932 dienen de architecten Kuiler & Drewes een bestek in aangaande de restauratie van het orgel. Uit de rekening no. 1770 en de bovengenoemde brief blijkt, dat de "electrische kerkorgelfabriek M. Spiering te Dordrecht en H. Thijs te Harenermolen" als onderaannemer van Spiering het werk hebben uitgevoerd. Het werk aan de orgelkas werd verricht door "A. Rijpma en Zn, meubelmaker te Roden".

Op 21 maart 1932 werd door Kuiler & Dre-

wes een bestek met definitieve opgave van kosten ingediend, waarbij aan H. Thijs als onderaannemer het bedrag van f 2.000,- zou moeten worden betaald, hetgeen later ook is gebeurd. De vermelde f 1.460,- was reeds subsidiabel gesteld. De nota no. 1770 dd. 23

Blauwdruk Kuiler&Drewes

september 1932 vermeldt "aan reparatiekosten" f 1.460,-, zo gesteld ter wille van het subsidie, te betalen aan Spiering en Thijs. Het genoemde tekort van f 540,- is door de Kerkvoogdij bijgepast.

Specificatie van de werkzaamheden

De werkzaamheden, welke in 1932 zijn uitgevoerd, zijn als volgt:

1. Complete demontage en opslag van het orgel als gevolg van de kerkrestauratie.
2. Verwijdering van de gehele oude windvoorziening incl. balghuis.
3. Inkorting van orgelgaanderij aan de voorzijde met ca. 60cm, als gevolg van

de wens van de restauratiearchitect; de kerkvloer was lager komen te liggen, waardoor o.a. de pilaren enigszins moesten worden opgehoogd.

4. Herstel van de windladen,
5. Remontage van het gehele orgel op de verkleinde galerij; de stembloeren achter het orgel werden opnieuw ingepast; de oorspronkelijke klaviatuurmaatvoeringen werden verkleind, de speelmechaniek aangepast met gedeeltelijke vernieuwing van onderdelen.
6. Paatsing van een windmotor en een nieuwe magazijnbalg aan de zuidzijde op de orgelzolder, inkorting van het hoofdwindkanaal.
7. Reparatie van de frontconducten.
8. Herstel van de frontpijpen; deze werden bestreken met aluminiumbronsverf.
9. Verwijderen van de Nasat 3vt; op de vrijgekomen plaats een Gamba 8vt (Voix Celeste 8vt).
10. Verwijderen van de tongwerken Dulciaan en Vox Humana; nadien besloot men echter tevens de Mixtuur en de Sesquialter uit te nemen.
11. Herintonatie en stemmen.

Gewijzigde dispositie

Blijkens het contract van 21 maart 1932 zou de dispositie als volgt worden:

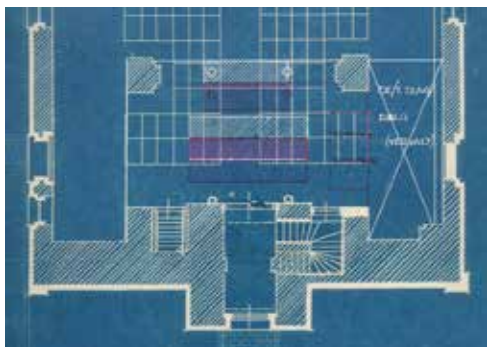
Manual 1	Prestant	8'
	Bourdon	16'
	Holpijp	8'
	Octaaf	4'
	Speelfluit	4'
	Woudfluit	2'
	Trompet	8'
Manuaal 2	Flute Dolce	8'
	Voix-Celeste	8'
	Prestant	4'
	Gedekt	4'
	Octaaf	2'
	Spitsfluit	2'''

Op de plaats van de Dulciaan zou een nieuwe Vox Celeste 8vt worden gemonteerd. Deze zou volgens de offerte van tin zijn. Uit rapporten van 1939 en 1951 (idem ook foto's), blijkt dit echter een vrij wijde Viola di Gamba (bijna Salicionaal) te zijn, grotendeels van zink vervaardigd. Het register werd bovendien niet op het Rugpositief, maar op de plek

van de weggenomen Nasat 3vt van het hoofdmanueel geplaatst. De oude pijproosters van de uitgenomen registers liet men gelukkig ongemoeid, behalve die van de helaas verdwenen Nasat.

De orgelgalerij

De bouwkundige situatie rond het orgel onderging ook enige wijziging. Op de foto's uit 1921 is te zien dat de beide huidige deuren onder de orgelgalerij niet aanwezig waren. Het lijkt dan ook aannemelijk dat de oorspronkelijke toegang tot het orgel in de toren was gesitueerd. Dat verklaart tevens de onduidelijke bouwkundige situatie aan de zuidzijde van de toren nis in de kerk. Mogelijk was de toegangsdeur tot de orgelzolder halverwege de huidige torentrap gelegen.

In 1931 werd de toegangstrap naar het orgel aan de noordzijde van de torennis nieuw opgemetseld. De grote torenmuurnissen achter het orgel werden geopend. Voorheen was over de gehele breedte hiervoor een houten schotwerk aangebracht, dat oorspronkelijk was beschilderd. Op de foto's van 1921 en op de situatietekeningen van 1931 is een en ander nog duidelijk zichtbaar.

Toch bleef een groot deel van het instrument behouden

Het werk in 1932 had, behoudens de ingrijpende bouwkundige ingrepen, vooral het karakter van groot-onderhoud. De destijds naast de orgelmaker aangetrokken meubelmaker had niet voldoende kennis om een ingewikkeld instrument als een orgel weer duurzaam in elkaar te zetten. Ook de (normaal gesproken duurzame) afregeling van de mechaniek en van de windladen was toen erg gebrekkig

uitgevoerd. Na deze ingreep had de nieuwe kerkverwarming een versnelde verslechtering van de technische staat tot gevolg. Geen wonder dat na ruim tien jaar de oproep tot grondig herstel al weer heel sterk werd.

Ondanks de beroving van vijf belangrijke registers is het achteraf gezien toch bijzonder voor deze stijlperiode in de Nederlandse orgelbouw, dat een historisch orgel als dit voor wat betreft het bewaard gebleven historische pijpwerk zo relatief ongeschonden is gebleven. Men bedenke dat op veel andere plaatsen in Nederland in deze tijd de fraaiste historische orgels 'in de smeltkroes' verdwenen. Men achtte het orgel zelfs als te waardevol om tijdens de ingrijpende kerkrestauratie onvoldoende beschermd te laten staan. Vandaar dat het instrument geheel werd gedemonteerd. Er is geen serieuze poging gedaan om het concept van de oude windladen en mechaniek ingrijpend te wijzigen, noch om de intonatie naar de smaak van de tijd te veranderen (veel kernsteken, hoge winddruk, etc.).

9. Het rapport van

Mr. A. Boumann uit 1939.

Het bovengenoemde blijkt uit een belangrijk rapport over de toestand van het orgel door Mr. A. Bouman te Rotterdam, gedateerd 27 mei 1939. In het archief te Assen heb ik dit geschrift niet aangetroffen. De latere orgeladviseur Lambert Ern  citeert uit Boumans notities in zijn rapport van maart 1951. Bouman bevestigde mij in 1991 persoonlijk, dat Ern  in 1951 vrijwel de gehele tekst van zijn rapport heeft geciteerd.

Kanttekeningen, gebaseerd op door Ern  overgenomen citaten

Bouman bestempelt het orgel als geheel oorspronkelijk, afgezien van de verdwenen registers en een "electromotor". Bouman noemt zeven loze registerknoppen op manueel I en drie op manueel II. De Vox Celeste vindt hij een "onbeteekenende Viola di gamba 8". Hij somt de weggenomen registers op, waarvan de pijproosters nog aanwezig zijn. De Mixtuur 4-5-6 sterk heeft als toevoeging: "uit de 2-voet", de Sesquialter 2-3-4 sterk "uit de 1 1/3 voet". Hij noemt ook twee weggenomen tremulanten en afsluitingen, waarvan de registratuur nog aanwezig is. De windlosser wordt niet genoemd. Aangaande de twee verdwenen

tongwerken Dulciaan en Vox Humana meldt hij, dat de stevels nog aanwezig zijn, als ook enkele lepels. Hij roemt de “buitengewone artistieke kwaliteiten van kast, klaviatuur en intonatie”. Alles is echter in een “ergerlijke staat van verwaarlozing”. Bouman noemt de aanwezigheid van een manuaalschuifkoppel “volgens de antieke constructie”. Veel toetsen rammelen tussen de geleidestiften en er is volgens hem onvoldoende “bevoering”. Daaraan is in 1932 geen noemenswaardig werk verricht en was dus nog authentiek, zij het in slechte staat. De laden vertonen hevige doorspraak, voornamelijk omdat de laden niet goed zijn gevakt en afgeregeld. Hij treft veel aanbeoorde cancellen aan.

Karaktervol pijpwerk

Het pijpwerk acht hij in “behoorlijke conditie”; het staat een halve toon lager dan gebruikelijk en heeft volgens hem “nog de oorspronkelijke intonatie van Hinsch”. De pijpen zijn veelal op stemming gehouden door de bovenranden met de handen “toe te knippen of uit te scheuren”. De “oude intonatie is weliswaar door de tijd ongelijk geworden, maar van een karaktervolheid, die men in de orgels van de laatste vijftig jaar tevergeefs zoekt. Daar het zelden voorkomt, dat de intonatie uit de Rococotijd ongeschonden bewaard bleef, zal het van groot belang zijn, dit karakter bij een restauratie zorgvuldig aan te houden en in denzelfden stijl bij te werken.” Bouman stelt voorts terecht de tegenstelling aan de kaak tussen het gedegen werk aan het kerkgebouw in Roden, terwijl het “orgel aan verwaarlozing en zelfs prijsgegeven”. Bij zijn voorstellen tot herstel noemt hij bij de aangetroffen intonatie nog “ongelijkheden, voorspraak, slissen en zwijgen”. Hieruit blijkt dat hij o.a. ook doelt op de aanwezigheid van een fenomeen van een werkelijk oorspronkelijke intonatie, nl. de ‘langzame voorspraak’ (geheel anders dan de snelle, flitsende ‘spuck’). Bouman herkende deze echter niet als zodanig, want hij stelde voor deze weg te nemen.

Onlangs gaf Bouman mij nog de volgende gegevens door m.b.t. het pijpwerk. De Prestant (HW) 8vt was in de discant dubbel; Speelfluit 4vt (HW) conisch, Gedaktfluit 4vt (RP) vanaf g#2 met gaten in de deksels.

Het had (nog) erger gekund.

Zowel Ern e als Dorgelo noemt de indiening van een plan aan het eind van de veertiger jaren door de firma Spanjaard te Amsterdam. Spanjaard wilde het gehele orgel demonteren en een nieuw binnenwerk in de oude as bouwen met opnemng van een oud register als aandenken aan het oude orgel. Dit onzalige plan is gelukkig niet ten uitvoer gebracht!

10. De restauratie 1948-1955.

Uit onvrede met de toenmalige gang van zaken was intussen de procedure van bij orgelrestauraties drastisch gewijzigd: de landelijke Hervormde Kerk ging nauw samenwerken met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg door aan enkele toonaangevende organisten met een groot stijlbesef als landelijk opererende orgeladviseurs ruim baan te geven. Het kon dus ook niet anders dat deze adviseurs in die tijd een beslissende invloed hadden op de Nederlandse orgelbouw en orgelrestauratiepraktijk. Om dit alles mogelijk te maken was in 1946 de landelijke Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk ge installeerd. E en van de bekendste adviseurs van deze commissie was destijds Lambert Ern e uit Utrecht. De actie van de adviseurs Ern e en Leg ene in Roden is orgelhistorisch een belangrijk feit. Hun werk in Roden is namelijk een van de eerste acties in het noorden des lands geweest waarbij sprake was van een serieuze ‘restauratie’ van een relatief gaaf bewaard gebleven orgel. Er was in ideologische zin dus niet meer sprake van een ombouw naar de mode van de eigen tijd, maar van een reconstructie van de authentieke toestand. Dat de restauratie in Roden uiteindelijk, wellicht volkomen onbedoeld, toch w el een ombouw naar de mode van de tijd werd, had te maken met het feit dat de restauratiepraktijk van destijds in vergelijking met n u nog in de kinderschoenen stond. Juist omdat bij de huidige restauratie veel van het werk uit de jaren 50 van de vorige eeuw ongedaan moest worden gemaakt, wordt hieronder uitgebreid stilgestaan bij de gang van zaken in die periode. Eerst wordt de logistieke gang van zaken beschreven, daarna wordt stilgestaan bij de technische aspecten.

Eerste orientatie

Op een brief van de Kerkvoogdij aan de Synodale Orgelcommissie van 14 februari 1948

antwoordt Lambert Erné op 3 maart daaraanvolgend. Het eerste gesprek in Roden over een nieuwe restauratie vindt plaats op 1 april, samen met de adviseurs Erné en Legène. De Kerkvoogdij wordt aangeraden contact op te nemen met orgelmaker Mense Ruiter te Groningen. Offertes worden aangevraagd bij de firma's Flentrop te Zaandam en Ruiter. Ruiter blijkt goedkoper te zijn en staat bij de Synodale Orgelcommissie ook bekend als "een uitstekend intonateur". De eerste besprekingen over een nieuwe restauratie beginnen in het voorjaar van 1948. De tweede secretaris van de Synodale Orgelcommissie, Lambert Erné, beantwoordt op 3 maart van dat jaar een verzoek van de Kerkvoogdij van 14 februari voor een oriënterend gesprek. Een ontmoeting van de Kerkvoogdij met Johannes Legène en Lambert Erné volgt op 1 april. Hen wordt aangeraden contact op te nemen met orgelmaker Mense Ruiter te Groningen. Een eerste oriënterend gesprek volgt op 17 maart 1949. Ruiter belooft spoedig met een definitieve offerte te komen. Op 7 mei 1950 deelt voorzitter J. Roose van de Kerkvoogdij aan Mense Ruiter mee dat men de fa. Flentrop te Zaandam om een offerte heeft verzocht, omdat Ruiter al twee jaar niets van zich had laten horen.

Principeopdracht voor Mense Ruiter

Na een persoonlijk gesprek om 16 mei d.a.v. nodigt Roose Ruiter dan toch uit om vóór 30 mei met een plan te komen. Dit rapport, werkplan en bijbehorende begroting diende Ruiter inderdaad in en legde het plan ook voor aan de Synodale Orgelcommissie. Ruiter begrootte het werk op f 17.500,-, met een marge van f 17.000,- tot f 19.000,-. Flentrop heeft ook nog een offerte uitgebracht. In het archief is deze echter niet aanwezig, ook niet in dat van de Hervormde Orgelcommissie. Deze commissie achtte de offerte van Ruiter "...billeker..." dan die van Flentrop. Men stelt bovendien dat "...Ruiter bovendien bij ons bekend staat als een uitstekend intonateur...". Men onderschrijft de keuze van de Kerkvoogdij m.b.t. de principeopdracht, die op 18 juli d.a.v. wordt verleend.

Eerst de orgelkas

Men is het alleen niet eens met de verbetering van de constructie van de hoofdkas en de windladelagering, die Ruiter met een staal-

constructie wil zekeren. De Hervormde Orgelcommissie stelt voor om ook Monumentenzorg in te schakelen. Deze stelt vervolgens voor het werk uit te besteden aan een gespecialiseerde meubelrestaurateur. De Rijksarchitect van Monumentenzorg de heer Van Ieperen draagt de fa. Jacobs-Wernar uit Leeuwarden voor om de orgelkas te restaureren. Vanaf 18 september 1950 worden onderhandelingen met Jacobs gestart. De overeenkomst wordt op 23 oktober 1950 getekend. Omdat Jacobs ook het meubilair in de Martinikerk te Bolsward moet restaureren wil hij of direct starten of het werk met twee jaar uitstellen. Men staat voor het blok. Er is nog geen subsidietoezegging voor de kasrestauratie. Evenmin is er een historisch rapport van de adviseur. Omdat de hoofdorgelkas in desolate toestand verkeert en elk ogenblik kan bezwijken wordt besloten om de subsidietoezeggingen niet af te wachten, maar het orgel alvast te demonteren en eerst door de fa. Jacobs de orgelkas te laten restaureren. Men wil de Kerst ook niet meer afwachten maar zo snel mogelijk beginnen. Zodoende wordt de wens van de fa. Jacobs gehonoreerd en wordt twee dagen na ondertekening van het contract begonnen met de werkzaamheden. Mense Ruiter demonteert het binnenwerk. Jacobs demonteert vervolgens de orgelkas en de borstwering en vervoert de materialen naar de werkplaats in Leeuwarden. Ruiter stalt het orgelmateriaal vervolgens op het lege balkon dat in de kerk blijft staan.

Eindelijk een definitief restauratieplan

Het advieswerk van de Hervormde Orgelcommissie in de persoon van Lambert Erné was logistiek niet sterk en de communicatie was heel summier. Zo kon het gebeuren dat Ruiter en Jacobs al in 1950 een restauratieplan indienden en dat Erné pas in 1951 met een rapport met restauratieplan zou komen. Ook de planning met het oog op de aan te vragen subsidie loopt niet zoals gewenst. De restauratie duurt bovendien bijna drie jaar langer dan eerst was gepland, ook omdat gaandeweg het aanvankelijke restauratieplan wordt bijgesteld en er steeds meer werk bijkomt. Ook over het geleverde werk wordt nogal eens heftig gedebatteerd. Deze gang van zaken is de oorzaak van veel strubbelingen die een grote vertraging tot gevolg hebben. Een

kleine kroniek van de gang van zaken tijdens deze restauratie geeft inzicht in het hoe en wat van deze turbulente periode.

Lambert Ern  prijsst in zijn rapport van 30 maart 1951 de slagvaardigheid van de Kerkvoogdij. Ern  had in de periode 1948-50 het onderzoek voor zijn rapport gedaan en zodoende kon nog een beschrijving van de staat van het orgel v or de demontage worden opgenomen. Daarbij maakt Ern  gebruik van de eerder genoemde aantekeningen van Mr. A. Bouman van 1931.

Het werk begint

Begin 1951 maakt Mense Ruiter een aanvang met het werk en wordt het binnenwerk naar de werkplaats getransporteerd. Ruiter zegt aanvankelijk toe het orgel al in september 1951 gereed te zullen hebben. Maar reeds gauw zou blijken dat dit wel eens veel langer zou kunnen gaan duren. Een overzicht:

24 oktober 1951: bezoek van twee kerkvoogden aan de werkplaats van Ruiter. De restauratie in de werkplaats is in volle gang, maar zal zeker nog vijf weken in beslag nemen. De gegeven prognose van de wederopbouw in de kerk is de laatste week van november. Half december zal het rugpositief dan speelbaar zijn zodat het tijdens de kerkdiensten weer gebruikt kan worden. Dit alles echter onder voorbehoud vanwege het nog niet genomen besluit betreffende de vervanging van de frontpijpen.

14 januari 1952: Ruiter schrijft Roose (secretaris orgelcommissie) dat het niet is gelukt het rugpositief voor de kerst speelbaar te krijgen. Men is nog doende met de windladen en 'schuurt' het nieuwe leer 'vlak'. Van het nieuwe pijpwerk is inmiddels  en register van de fa. Stinkens te Zeist ontvangen. De Rodenaars zijn bij monde van de heer J. Koers ontstemd over de gang van zaken.

24 maart 1952: Er komt bericht van het Ministerie van OK&W dat de eerstvolgende jaren nog geen subsidie verstrekt kan worden. Men verzoekt tevens om een opgave van de samenstellingen van de nieuwe vulstemmen. Wel is er een positieve subsidiebeschikking binnengekomen (20% van de kosten) inzake de restauratie van de orgelkas.

16 april 1952: Ruiter stuurt de opgave van de gevraagde samenstellingen. Het binnenwerk is nu voor ca. 2/3 deel in de kerk terug. Rui-

ter verzoekt om extra betaling van f 2.000,-- voor de tot nu toe verrichte werkzaamheden. Op dezelfde dag bericht Koers Ruiter terug. Men is geschokt vanwege het bericht van het Rijk.

20 juni 1952: adviseur Lambert Ern  heeft namens de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk de voortgang van het werk beoordeeld. Volgens hem is de verhouding van het verrichte werk tot de inmiddels ontvangen betalingen evenredig en hoeft er geen extra betaling plaats te vinden. Er wordt een compromis gevonden: de Kerkvoogdij betaalt f 200,-- per week aan Ruiter gedurende de tijd dat er in de kerk aan het orgel wordt gewerkt. Men wenst echter dat de restauratie v or het stookseizoen gereed is in verband met de hoge stookkosten, omdat men toch al zwaar in de financi le problemen zit. Volgens Ern  is vervanging van de frontpijpen niet noodzakelijk, omdat deze slechts weinig door tinpest zijn aangetast. Herstel is volgens hem zonder meer mogelijk. Ruiter accepteert Ern 's voorstel. Er wordt met tussenpozen met 2 man aan het orgel doorgewerkt. Hiervan wordt globaal een urenlijst bijgehouden

12 januari 1953: Ruiter werkt ook in Blija (Fr.) en zal na een maand in Roden komen en dan onafgebroken aan het orgel werken tot dit geheel klaar is. Dan blijkt de montage nog niet klaar te zijn. Ruiter zegt het laatste belangrijke montagewerk zelf te willen (bege)leiden.

2 juli 1953: Er komt een brief binnen van het Ministerie, waarin de Kerkvoogdij te Roden wordt beticht van te haastige besluitvorming inzake de aanvang van de restauratie. Men zou zich tevoren onvolledig op de hoogte hebben gesteld van de subsidiabele mogelijkheden. Men wil de Kerkvoogdij echter tegemoetkomen.

19 augustus 1953: Er komt een subsidiebeschikking binnen. De opgegeven restauratieaanneemsom bedraagt f. 21.000,--. In het contract van 1-11-1950 wordt gesproken van ten hoogste f 16.500,-- (inclusief de mogelijke vervanging van de frontpijpen). De verleende subsidie is 40% tot een maximum van f 8.400,--, bovenop de reeds toegezegde subsidie voor de orgelkas. Verder moet op het advies van de Rijkscommissie voor Orgelzaken op het advies voor de samenstellingen van de vulstemmen worden gewacht, alvorens deze

kunnen worden gemaakt. Er ontstaat vervolgens een impasse door onenigheid tussen de fa. Jacobs en Mense Ruiter over de verrichte restauratiewerkzaamheden aan de orgelkas. Ruiter verwijt Jacobs slordig en soms zelfs onoordeelkundig werk te hebben verricht. De zaak loopt hoog op.

13 februari 1954: Ontvangst van een kopie van de brief van de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Jhr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, aan de fa. Jacobs. Daarin verzoekt hij Jacobs de gemaakte fouten te herstellen. Ruiter is nog bezig met de intonatie van het pijpwerk.

10 juli 1954: De Kerkvoogdij stuurt het Rijk de voldane rekeningen n.a.v. de uitbetaling van de toegezegde subsidie.

22 december 1954: De onenigheid tussen Jacobs en Ruiter houdt aan. De Kerkvoogdij verzoekt Lambert Ern  andermaal om te bemiddelen. Uit dit verzoek blijkt tevens, dat Ern  het tussentijdse technische werk tot dan toe summier heeft begeleid.

27 januari 1955: Ern 's bemiddeling resulteert in een bekrachtiging van een werkl st van '19 punten' die nog door Jacobs aan de kas zouden moeten worden verricht. Deze lijst had Ruiter al medio mei 1954 aan Jacobs gestuurd.

25 februari 1955: Uit een brief van Ruiter blijkt dat men inmiddels alsnog heeft besloten om nieuwe frontpijpen te maken. De subsidie voor de nieuwe frontpijpen is al wel toegezegd, maar de pijpen moeten nog gemaakt worden. Bij navraag bij de fa. Stinkens blijkt, dat de oude pijpen enige tijd in de werkplaats hebben gelegen en daarna omgesmolten zijn. De oude pijpen zijn in een eerder stadium door Ruiter opgemeten. De nieuwe zijn dus niet in detail nagemaakt, alleen volgens de gedane opmetingen. Ruiter denkt een week nodig te hebben om de nieuwe frontpijpen te intoneren. Daarna kan volgens hem de eindkeuring plaatsvinden.

9 mei 1955: Er volgt een nieuwe tussentijdse beschikking van OK&W. Bij de eindafrekening zou echter blijken dat er nog een bijstelling moest komen.

18 juli 1955: Het wachten was nog steeds op de eind juli door Stinkens toegezegde frontpijpen. Waarschijnlijk zijn deze pijpen echter later geleverd en heeft Ruiter in het najaar de pijpen geplaatst en ge ntoneerd. Wanneer de

eindkeuring heeft plaatsgehad kan uit de archiefstukken niet worden opgemaakt. Ook is er geen keuringsverslag aanwezig. Mogelijk werd dit gecombineerd met de ingebruikneming.

20 december 1955: De offici le ingebruikneming vindt plaats om 20.00 uur.

24 oktober 1956: De eindafrekening wordt ingediend met een overzicht van alle rekeningen. De restauratie heeft in totaal f 22.523,36 gekost. Hierover had men inmiddels f 19.342,57 aan subsidietoezeggingen ontvangen (ca. 86%). Hoeveel de eigen bijdrage uiteindelijk is geweest valt niet uit de stukken op te maken. Dat men moeite had om de eigen bijdrage bijeen te brengen blijkt wel uit de lange procedure met de Hervormde Orgelcommissie om haar 5%-aandeel uiteindelijk volledig vergoed te krijgen. Het zou nog tot 1962 duren eer de betaling van de laatste rekening zou zijn gedaan.

Toestand van het orgel v or de restauratie

Tot zover het logistieke gedeelte. Ook het technische werk is interessant om nader te bezien, omdat het goed inzicht geeft in de toenmalige wijze van restaureren en waarom er bij de huidige restauratie er voor kon worden gekozen om een aantal ingrepen uit die tijd te behouden. Een samenvatting en enkele gevolgtrekkingen uit de rapportages van orgelmaker Mense Ruiter en adviseur Lambert Ern  van 1950 en 1951 volgen hieronder:

1. De orgelkas is zeer slecht in elkaar gezet. De kas verzakt door het loslaten van lijmverbindingen. Ook veel stukken snijwerk laten los en verkeren in desolate toestand. De kas is door houtworm aangetast en de torens van de hoofdkas zijn gestut in verband met instortingsgevaar.
2. In 1932 is de afstand tussen hoofdwerk en rugpositief niet conform de oorspronkelijke aanleg hersteld, waardoor de windlade van het rugpositief en de winkelbalken te ver naar achteren liggen. Er wordt gesproken over elkaar kruisende abstracten, wat er op kan duiden dat het welbord van het rugpositief in 1932 is vernieuwd of gewijzigd.
3. De windladen hebben sterke door- en bij-spraak; er zijn veel aangeboorde cancellen.
4. Tractuur en klaviatuur rammelen, zijn

versleten en beschadigd, messing onderdelen zijn geoxideerd.

5. De windvoorziening werkt niet bevredigend.
6. De beide tremulanten zijn niet meer aanwezig. Ruiter daarentegen vermeldt in zijn rapport van 30 mei 1950 dat één van de tremulanten is verdwenen.
7. Het pijpwerk is vrij gaaf wat de kernen betreft. Enige kernsteken zijn aangebracht. De bovenranden zijn er echter slecht aan toe. Ruiter vermeldt tevens een aanzienlijk aantal sterk beschadigde pijpen.
8. De dubbele discantpijpen van de Prestant 8vt. van het hoofdwerk zijn in het front nog aanwezig, maar niet meer aangesloten. Ruiter vermeldt, dat de binnenpijpen niet meer aanwezig zijn en dat de stokgaten zijn afgeplakt.
9. Veel pijpvoeten zijn versuikerd; het front is enigszins door tinpest aangetast en met aluminium verf bestreken.
10. Van de verdwenen tongwerken zijn enkele, reeds door Bouman genoemde kelen en tongen gevonden.
11. Het stevelblok van de Dulciaan is nog aanwezig, evenals de stevelhuizen van de Vox Humana.
12. Van de Trompet zijn enkele bekerafgeknapt en enkele stemkrukken gebroken.
13. De toonhoogte is ruim een 1/2 toon beneden $a_1 = 440$ trillingen per seconde (opgenomen in de winterperiode).

Het herstelplan voor de orgelkas

Het herstelplan van de fa. Jacobs-Wernar omvatte globaal het navolgende werk:

1. Demontage en transport naar de werkplaats in Leeuwarden.
2. Schoonmaak en conservering.
3. Opbouw van de kas in de werkplaats.
4. Sluitend aanbrengen van de losgeraakte delen van kas en snijwerk.
5. Vervanging van vergane delen door nieuwe van oud eiken.
6. Zoekgeraakte delen van de ornamentiek in stijl bijmaken.
7. Opnieuw opbouwen van de kas in de kerk.
8. Inwassen met zuivere was en tot glans poetsen van alle uitwendige houtdelen.

Kosten f 4.650,--.

Nadien zou de fa. Jacobs ook de preekstoel en de herenbanken herstellen en opnieuw in de was zetten. De kosten hiervan waren f 285,--

Het restauratieplan van Mense Ruiter

Het herstelplan van M. Ruiter omvatte globaal de volgende werkzaamheden.

1. De orgelkas demonteren, in het lood stellen en opnieuw verlijmen. Tevens een voorstel tot afdoende steun voor de windladen en de frontconsoles (naderhand door de fa. Jacobs uitgevoerd).
2. De bestaande balg zou worden gehandhaafd en het lawaai van de windmachine gedempt. Een nieuwe (pneumatische) tremulant zou worden geplaatst en zo nodig tevens schokbalgen.
3. Revisie van de mechaniek, o.a. inhoudende een vernieuwing van alle draadende stiftwerk, invoering van alle draaipunten en het in tweeën delen van de langste wellen.
4. Uit elkaar nemen van de windladen, cancelramen met lijm uitgietsen, telescopen aanbrengen, zuiver afstellen. Ventielen beleren, pulpeten, veren en ander draadwerk geheel vernieuwen.
5. Nieuw pijpwerk op het hoofdwerk voor de "Quint 2 2/3" i.p.v. de Salicionaal, een Mixtuur 4-6 sterk en een Vox Humana 8vt. Het rugpositief voorzien van een nieuwe Sesquialter 2-4 sterk en een Dulciaan 8vt., alles in mensuren van Hinsz en de intonatie in de stijl van het oude pijpwerk. In afwijking van het contract uit 1777 een legering van 33% tin voor de labialen en 75% tin voor de tongwerken.
6. Restauratie van het oude pijpwerk inclusief het front, handhaving van de gegeven toonhoogte en verbetering van de intonatie. De Prestant 8vt. in het front aanvullen met ca. 25 ladepijpen, die kennelijk voordien zijn verdwenen.

Aanpassingen tijdens de restauratie

Een groot aantal extra ingrepen gedurende de restauratie heeft de authentieke aanleg en het originele materiaal ernstig aangetast, wat wij nu zeer betreuren:

1. De plaatsing van een aparte schwimbalg met lagere winddruk in de onderkas van het hoofdwerk. Er werd een geschei-

den windkanaal naar het motorkanaal aangelegd.

2. De plaatsing van een extra pneumatische tremulant voor het rugpositief.
3. De verhoging van de handklavieren met ca. 12 cm. De muziekbak werd daartoe ingekort. Het klavierraam werd in de kas opnieuw gefundeerd, langere en dikkere stiften werden in de stoters van het rugpositief aangebracht en alle abstracten van het hoofdmanuaal werden ingekort.
4. Het pedaalschot en pedaalwielbord werd sterk gewijzigd en gemoderniseerd.
5. In beide windladen werden voor iedere cancel ontlaatventieltjes aangebracht.
6. Het aanbrengen van een verend sleepstelsel in alle windladen naar een vinding van Ruiter.
7. Ruiter herstelt nadien het pijpwerk door bij de Octaaf 4vt van het hoofdwerk en de Octaaf 2vt van het rugpositief een groot aantal pijpen boven de kern los te nemen en opnieuw met lagere opsnede op te solderen.

Andere gevolgen van de restauratie

Het navolgende werk was dan wel in het contract overeengekomen, maar er werd naar de toenmalige gewoonte 'hard' gerestaureerd:

8. Vrijwel integraal aanbrengen langere bovenranden dan voorheen, waarin tot ca. 1 voets lengte stemkrullen werden gesneden. De legering hiervan is hard, de wanden dikker dan het oude pijpwerk.
9. Vernieuwing van veel (slechts iets aangegetaste) versuikerde voeten.
10. De labia worden alle gericht, de kernspleten vernauwd en de meeste bovenlabia van in ieder geval het open pijpwerk bij de opsnede gefaseerd. De fluiten zijn in het algemeen het minst gewijzigd.
11. Toen later zou blijken, dat er subsidie zou kunnen komen voor het vernieuwen van het front, zijn alle oude pijpen (zowel die in het front als op de lade) van de Prestant 8vt van het hoofdwerk en de Prestant 4vt van het rugpositief vernieuwd in ongeveer dezelfde menatuur. Zowel in het rapport van Ern  als in het contract met Mense Ruiter wordt deze vraag nog opengelaten.
12. Reconstructie van de Nasat 3vt.
13. Rooster Nasat 3vt + Woudfluit 2vt wor-

den omgewisseld (staan op  en rooster, dat is doorgezaagd).

14. Reconstructie van de verdwenen vulstemmen Mixtuur 4-5-6 sterk van het hoofdwerk en Sesquialter 2-3-4 sterk van het rugpositief.
15. Alle tongwerken worden voorzien van leermembranen, het Dulciaan stevelblok van een voorplaat.
16. Voor de menatuur van Dulciaan en Vox Humana staat het Lohman-orgel te Farmsum (1828) model; de kelen zijn smaller dan bij Hinsz, de tongen bijna tweemaal zo dik.
17. Er komen nieuwe koppen voor Vox Humana, de stevelhuizen worden aan nieuwe situatie aangepast.
18. Van de Trompet zijn een aantal bekers iets ingekort.
19. De belering op de vermoedelijk 8 grootste kelen van de Trompet 8vt wordt verwijderd. De kelen worden sterk gevlakt (veel substantieverlies), de oude tongen gedeeltelijk smaller geknipt.
20. De toonhoogte werd 408,8 Herz bij 12 graden Celsius. De winddruk voor het Hoofdwerk werd gesteld op 71 mm., die van het Rugpositief op 62 mm. De stemming werd (opnieuw) gelijkzwevend.

Conclusie

In een kort tijdsbestek van vijf en twintig jaar heeft het Roder Hinsz-orgel twee restauraties ondergaan, die een dubbel gevoel achterlaten. Enerzijds is het instrument daardoor redelijk goed behouden gebleven, anderzijds hebben beide restauraties het instrument geen goed gedaan. Men heeft in de jaren vijftig wel de "band" gerepareerd die men in de jaren dertig zelf had lek gestoken. Maar met de vele zogenaamde "modernisering" heeft men, weliswaar met de beste bedoelingen, opnieuw grote problemen veroorzaakt. Deze zouden veertig jaar na dato opnieuw een grote restauratie noodzakelijk maken.

11. De periode 1956-1987

In 1969 wordt er weer over gesproken dat het orgel groot onderhoud nodig heeft. Eerst wordt opnieuw Lambert Ern  als adviseur aangezocht. Na diens overlijden in 1970 wordt dit Willem Retze Talsma, beiden namens de landelijke Orgelcommissie van de

Nederlandse Hervormde Kerk. In 1982 brengt gecommiteerde Willem Hüllsmann namens deze commissie een advies uit, waarin wordt gesteld, dat restauratie nog niet aan de orde is, maar dat enige verbeteringen nodig zijn. Er werd niets met dit advies gedaan tot 1988, toen de auteur van dit artikel werd benoemd om een algehele restauratie voor te bereiden.

12. De voorbereiding van de recente restauratie 1988-1998

In eerste instantie was het nodig een schatting te maken van de kosten. Hiertoe maakte de adviseur een concept restauratieplan op basis van globaal onderzoek. Omdat er ook bouwkundige problemen leken te bestaan, verzocht Tuinstra de toenmalige consultant bouwkunde van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor het Noorden, de heer H. Boerema, om een inspectie van het orgelbalkon en de fundering daarvan. Van de bevindingen verscheen in 1988 een eerste rapport, waarmee aan de voorlopige opgave van restauratiebehoefte in de gemeente Roden, later gemeente Noordenveld, wat betreft het orgel was voldaan. Ook was daarin aangegeven dat de bouwkundige staat van de orgelkas met orgelbalkon nog niet dramatisch slecht was, maar wel nader onderzoek verlangde. Parallel aan dit onderzoek werd in overleg Mense Ruiter Orgelmakers, die het orgel sinds het gereedkomen van de restauratie in 1955 in onderhoud had, een tienjarig onderhoudsplan opgesteld. Tot 1998 zijn diverse werkzaamheden uitgevoerd om het orgel zo goed mogelijk bespeelbaar te houden.

Stichting tot behoud van het Hinsz-orgel

De orgelcommissie met een tweetal leden uit de Kerkvoogdij had in de jaren 80 van de vorige eeuw het orgel onder haar hoede. De Kerkvoogdij besloot vooral met het oog op fondsenwerving voor de restauratie akkoord te gaan met het voorstel van de commissie haar werk voor te zetten in de Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden. De stichtingsakte werd op 16 februari 1990 gepasseerd. Het doel van de Stichting is de restauratie namens de Kerkvoogdij te coördineren en er de benodigde gelden daarvoor bijeen te brengen. In 1991 verrichtte de adviseur een intensief historisch- en bouwkundig vooronderzoek en werden de resultaten be-

schreven in een groot rapport met een tweedelig archiefrepertorium. Het geheel bevat ruim 270 pagina's. Het archief over het orgel is bijzonder compleet en zowel voor de leek als de liefhebber van muziek en (kunst)-historie buitengewoon interessant. Op basis van dit rapport werden drie offertes aangevraagd bij de orgelmakers Bakker & Timmenga te Leeuwarden, Van Eeken te Leusden en Van Vulpen te Utrecht. Uiteindelijk bleek de offerte van de fa. Bakker & Timmenga de beste en het meest aantrekkelijk, zodat deze firma in 1991 in principe als restaurateur werd gekozen. De offerte was uitgewerkt op basis van de gedetailleerd beschreven plannen van adviseur Stef Tuinstra. Zowel een restauratie in één keer, dan wel een restauratie in drie fasen werd zowel planmatig als financieel in kaart gebracht.

Na te streven ideaal

Aanvankelijk was het de bedoeling, gezien het grote belang van het orgel, om geheel terug te gaan naar de oorspronkelijke toestand, inclusief het maken van replica's van de in 1932 verdwenen registers en weggenomen authentieke windvoorziening. De verdwenen registers waren in 1955 weliswaar al gereconstrueerd, maar zo afwijkend van het historische voorbeeld gemaakt en geïntoneerd, dat het wenselijk werd geacht hiervoor toch nieuwe registers te maken. Omdat de kennis op dat terrein aanzienlijk is toegenomen ten opzichte van die van de jaren vijftig van de vorige eeuw, zouden deze zowel qua makelij als materiaal zeer precies kunnen worden bijgemaakt en worden geïntoneerd in een goed bijpassende klankstijl. Het was en is nog steeds het beste plan voor de klank van dit bijzondere instrument.

De mogelijkheid tot herpleistering van het kerkinterieur

Het ideaal om op deze wijze tot optimale klankvorming te komen werd echter zwaar gehinderd door het probleem van de slechte akoestiek van de ontleisterde kerk. Inmiddels was n.l. vanwege de inhoud van de plannen en het vooroverleg daarover met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), vanaf 1991 bij de RDMZ een interne discussie ontstaan over de door de overheid gesubsidiëerde kerkrestauratie van 1932. Deze restau-

ratie werd als fout beoordeeld. Daarom kon een positief advies aan de Rodenaren worden afgegeven. Als de Roder gemeenschap een herbepkeistering geen bezwaar vond werd een dergelijke ingreep toegejuicht en zou deze in principe in aanmerking komen voor rijks-subsidie. De Rijksdienst plaatste bij monde van de toenmalige rijksadviseur, de in 2004 overleden Onno B. Wiersma, in het verlengde daarvan een kanttekening bij de uitvoering van het orgelrestauratieplan. Men achtte het plan wel volledig subsidiabel in het kader van de BRRM- regeling, echter alleen in combinatie met herbepkeistering van het kerkinterieur. Wilde men dat laatste niet, dan zou er een negatief advies worden gegeven aan de gemeente Noordenveld om de in 1953-'55 gereconstrueerde registers te vervangen en zou daarvoor dan ook geen subsidie kunnen worden verstrekt. Hooguit zouden deze registers zo goed als mogelijk kunnen worden bijgeïntoneerd in het kader van de instandhouding van het monumentale orgel. Dit standpunt werd verantwoord door de terechte stelling dat de slechte akoestiek een grote investering in gereconstrueerd pijpwerk zou frustreren; de fraaiere klank kan te weinig daadwerkelijk als zodanig worden beleefd. Ook was het de bedoeling om met dit standpunt in Roden een brede discussie over deze problematiek los te maken. Dat lukte, en hoe.

Vergelijkend onderzoek naar de akoestiek

Inmiddels werd parallel aan de plandiscussie over het orgel ook een hernieuwde kerkrestauratie voorbereid. Daartoe was in 1991 de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen in Groningen (SBKGD) te Veendam onder leiding van de heer H. Wiegman als adviseur aangetrokken. Het gebouw had sinds de jaren dertig geen grote beurt meer gehad en er moest zeer veel achterstallig onderhoud worden uitgevoerd. Een eventuele herbepkeistering zou bovendien goed samen kunnen gaan met een restauratie van de kerk. De SBKGD en de orgeladviseur werkten in dit kader dan ook nauw samen.

Alvorens een gedegen discussie te kunnen voeren werd een uitgebreid onderzoek naar het muurwerk en naar de vochtthuishouding en het zoutgehalte daarvan gedaan. Het bekende ingenieursbureau Jahn te Hellevoetsluis, die voor zeer veel kerken in Nederland een goede

bepkeisteringmortel heeft ontworpen, diende begin 1992 een rapport in. Inmiddels was ook een eerste rapport van het raadgevende ingenieursbureau Van Dorsser in mei 1991 over de akoestiek van de Roder kerk gemaakt. In februari 1993 verscheen een tweede rapport, waarin de uitkomsten van de geluidsabsorptie metingen werden gepubliceerd. In diezelfde tijd werd – eveneens naar aanleiding van orgelrestauratieplannen – een soortgelijke discussie gevoerd over de middeleeuwse kerk in Zuidbroek. Daarom werd in augustus 1994, als aanvulling op het akoestische rapport over de kerk van Roden, ook een vergelijkend akoestisch onderzoek gedaan van de kerken in Noordbroek en Zuidbroek. De ene kerk was wel, de andere was niet bepkeisterd. De onderzoeken toonden aan dat een herbepkeistering in alle opzichten een goede maatregel zou zijn om de akoestiek van de kerk sterk te verbeteren. Ook de RDMZ stelde zich op dat standpunt.

Discussie over herbepkeistering

In deze discussiejaren werden een aantal voorlichtings- en gemeenteevonden georganiseerd, waarbij ook deskundigen van de RDMZ informatie verschaften. De Kerkenraad van de Hervormde Gemeente nam het advies vóór bepkeistering over. In 1995 werd in opdracht van de Hervormde Gemeente te Roden door de SBKGD een goed onderbouwde monumentenvergunning aangevraagd voor herbepkeistering van het kerkinterieur. Voorafgaand aan en na de indiening van de vergunningaanvraag ontstond hierover een heftige en emotionele discussie in de kerkelijke gemeente en in de gemeenschap van Roden. Zowel de RDMZ als de gemeentelijke monumentencommissie adviseerden positief op de vergunningaanvraag. Daarbij werd vastgesteld dat de ontpkeistering van het interieur in de jaren dertig van de vorige eeuw omstreden was. Zowel de kerkvoogdij als de restauratiearchitecten Kuiler en Drewes waren destijds fel tegen deze maatregel. Toch werd onder druk van de directeur van het toenmalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de heer Jan Kalf besloten de kerk volledig te ontpkeisteren. Kalf was een groot bewonderaar van architect Berlage die grote naam had verworven met zijn baksteenarchitectuur. Kuiler en Drewes hebben consequent

vermeden de term 'schoon metselwerk' te gebruiken. In hun dagboek gebruikten ze de subtiele uitdrukking 'schoon gevoegd metselwerk'. Na een behandelingstermijn van ruim elf maanden besloten B & W de gevraagde monumentenvergunning te verlenen. Binnen de kerkvoogdij bestond echter groot verschil van mening over de keuze, wel of niet uitvoeren van de gevraagde vergunning. Na drie jaren discussiëren is het voorstel tot herbepaling uiteindelijk op 29 november 1996 afgewezen. Er bleek te weinig draagvlak voor deze ingreep bij de kerkelijke gemeente en de gemeenschap van Roden. Overigens lukte het in Zuidbroek wel en is de kerk inmiddels met succes grotendeels herbepalend. Ter plaatse is men er zeer tevreden over.

Voortgang kerkrestauratie

Inmiddels waren de restauratieplannen voor de kerk al ingediend en goedgekeurd en kon daarom subsidie worden verkregen in het kader van de zogenaamde knelpuntenregeling. Er werd een financieringsplan gemaakt, waarbij een deel van het werk zou worden voorgefinancierd. Nu het maken van plannen voor de orgelrestauratie deels overgedaan moest worden en de nodige tijd zou vergen, kon onder de leus: 'geen orgel restaureren als het kerkdak lekt', eerst weer de aandacht op het kerkgebouw worden gericht. In de jaren 1997-'98 werd het exterieur van de kerk gerestaureerd, waarmee het gebouw bouwkundig weer in goede staat verkeert.

Fasering orgelrestauratie 1997-2006

De toestand van het orgel ging intussen steeds verder achteruit. De klank werd in versneld tempo vals. Een restauratie kon niet meer worden uitgesteld. Naar aanleiding van de afwijzing van het herpleisteren van het kerkgebouw werd het restauratieplan bijgesteld en vereenvoudigd. Daarbij werden ook enkele elementen uit de jaren vijftig van de vorige eeuw behouden. Het herziene plan werd op 11 juni 1997 bij de gemeente ingediend. De subsidiestroom door middel van de BRRM-regeling liet geen plotselinge grote bedragen voor de kerk toe, omdat eerst andere objecten in de gemeente aan de beurt waren. Wel kon een klein budget worden gereserveerd, zodat een eerste fase binnen bereik kwam en snel kon worden uitgevoerd. Daartoe maakte de

adviseur in maart 1998 ettelijke fasenplannen. Een daarvan werd uiteindelijk gekozen. De plannen werden opnieuw ingediend ter vaststelling van de subsidiabele kosten van zowel het gehele plan als van de uitgelichte eerste fase. De beschikking hierover werd afgegeven op 12 december 1997.

Nieuwe offertes

De eerste offerteronde was inmiddels alweer zes jaar oud en de orgelmakerij Mense Ruiter, bij de eerste ronde nog gepasseerd, was intussen qua niveau een volledig vergelijkbaar bedrijf geworden. Het was bovendien wenselijk de plannen nog weer eens door te lichten op actualiteit, details en prijsstelling. Een concurrerende vergelijking is daarbij een goed democratisch middel. Zodoende kwam er een tweede offerteronde, ditmaal tussen de firma's Bakker & Timmenga en Mense Ruiter. Uiteindelijk bleek toch Bakker & Timmenga de meest gunstige aanbieding te hebben. Ook kon deze firma het werk snel inpassen. Daarnaast bleek vaststelling van subsidiabele kosten een probleem voor het verdere verloop van de procedure, indien een andere orgelmaker zou worden aangetrokken. In dat geval zou de procedure moeten worden overgedaan, terwijl net in die tijd het subsidiepercentage werd verlaagd van 80 naar 70%. Hierdoor zou een restauratie door Mense Ruiter aanzienlijk meer gaan kosten en pas een jaar later kunnen worden uitgevoerd.

Bakker & Timmenga

Zodoende kreeg orgelmaker Bakker & Timmenga op 2 april 1998 opdracht de windlade van het Hoofdwerk te restaureren, samen met enkele aanverwante onderdelen, zoals frontconducten, het aanbrenge van een nieuwe windmachine met dempkist en enkele delen van het windkanaal. Tijdens deze restauratie werd een gedetailleerde inventarisatie uitgevoerd van het pijpwerk van het hoofdmanuaal. De tevens in deze fase opgenomen noodzakelijke ingrijpende wijziging van de bouwkundige voorzieningen (met name de sterk verouderde elektriciteitsvoorziening) werd gesubsidieerd, evenals het historisch- en bouwkundig vooronderzoek, het intensieve advieswerk inzake de plandiscussie daarna en de inventarisatie. Op 21 november 1998 werd deze fase feestelijk afgesloten met een

orgelbespeling door de organist van de kerk Erwin Wiersinga en een toelichting op de restauratie door de adviseur Stef Tuinstra. De ergste wanklanken behoorden sindsdien tot het verleden.

Bouwkundige voorzieningen

Aansluitend bij deze eerste fase was het nu de beurt voor enkele onmisbare bouwkundige voorzieningen. Een belangrijke voorwaarde voor een goed en duurzaam functioneren van kerk en orgel zonder al teveel onderhoudskosten is een goede klimaatbeheersing. Na een vergelijkend onderzoek en enkele excursies werd ter voorkoming van uitdrogingsschade een automatisch werkende luchtbevochtiger aangeschaft en in de kas van het hoofdwerk aangebracht, waardoor overbevochtiging van de lucht is uitgesloten. Deze kleine koud water verdampende installatie is permanent op de waterleiding aangesloten en werkt met een instelbare hygrostaat. In de donkere kerk is ook een goede verlichting essentieel, die vooral brandveilig functioneert. In 1999 was er nog een klein restbedrag subsidie van de inmiddels voltooide kerkrestauratie overgebleven, die nog besteed diende te worden. Naast de elektrische installatie met verlichting kon zodoende ook de verwarming van de kerk worden verbeterd, ook die bij het orgel. In de nabijheid van het orgel liggen een aantal grote verwarmingsbuizen. Niet alleen esthetisch een storende, maar ook voor de toegankelijkheid van het orgel een belemmerende en onveilige situatie. Daarom werden deze buizen, waar maar enigszins mogelijk, geïsoleerd en vervolgens omsloten met een grenenhouten overkapping. Ook bij het orgel werd de elektrische installatie vernieuwd en op een praktische plaats aangebracht.

Restauratie fase twee

In 2000 werden de vervolgplannen weer besproken met een mogelijke nieuwe fase-indeling, anders dan de in 1997 door de adviseur gegeven fasering. Naar aanleiding van het overleg tussen de SBKGD en de gemeente Noordenveld bleek het in dat jaar al mogelijk een tweede fase uit te laten voeren. De adviseur maakte een aangepast plan, de orgelmaker diende daarop op 14 april 2000 een offerte in. De volgende onderdelen zouden dan worden gerestaureerd:

1. De klaviatuur.
2. De speelmechanieken (grotendeels).
3. De registratuur van het hoofdmanuaal.

Het werk was begroot op € 65.739,-. Op 26 mei 2001 werd hiervoor opdracht verleend, het werk zou medio 2003 gereed kunnen zijn. Omdat relatief spoedig na deze tweede fase de uitvoering van een derde fase mogelijk bleek, ontstond een discussie of niet alles in één keer zou kunnen worden uitgevoerd. Het opdelen van een dergelijke grote restauratie vergt immers veel extra tijd en kosten en men vroeg zich af of dit kon worden voorkomen door een andere aanpak.

Een gunstige wending in de fasering

Met de komst van Harry Boerema als voorzitter kreeg de Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden een bijzonder ervaren deskundige op het gebied van restauraties in huis. Als gepensioneerd consulent bouwkunde van de RDMZ volledig bekend met het begeleiden van restauratiewerken, werd hem gevraagd namens en in goed overleg met de kerkvoogdij en de stichting het vervolg van de restauratie te initiëren en de financiering ervan aan te sturen. Een gelukkige omstandigheid was daarbij, dat intussen de gemeente Noordenveld meer mogelijkheden kreeg om met subsidiëring van restauraties een vrijer beleid te voeren.

Door constructief overleg met monumentenambtenaar C. Verschoor van de gemeente Noordenveld en alle andere betrokkenen bleek het in 2002 toch mogelijk de restauratie in één fase af te maken volgens het in 1997 ingediende en goedgekeurde plan. Dat kwam ook goed uit met het oog op de noodzakelijke verbetering van het orgelbalkon, waarvoor nog een restauratiebudget was gereserveerd.

Werk aan het orgelbalkon

De toestand van het orgelbalkon baarde zorgen. De verbindingen van de balken onder de orgelvloer sloten niet goed meer. De aard van de constructie, de werking van het hout en het gewicht van het orgel waren daaraan debet. In 1932 werd het balkon ingekort en werden daarmee de pilaren zover mogelijk naar achteren verzet. Sindsdien staan de pilaren niet meer in het midden van de dwarsbalk onder de balustrade. Talloze scheuren in de balken wierpen vragen op over de draagkracht.

Het ingenieursbureau Wassenaar te Haren deed onderzoek naar de constructie. Een aantal mogelijkheden tot verbetering van de draagkracht van de verbindingen werden uitgewerkt; uiteindelijk werd, op voorstel van Harry Boerema, besloten om een sterk vereenvoudigde constructie met trekstangen toe te passen. Deze werden pas aangebracht na demontage van het rugpostitief. Zo werd de voorste dwarsbalk ontlast en tevens toegankelijk gemaakt voor het aanbrengen van de trekstangen. De berekeningen toonden aan dat de balken onder de orgelzolder nog sterk genoeg waren en behouden konden worden. Naast de vervolgrestatuuratie van het orgel omvatte het plan ook het aanbrengen van een nieuw houten beschot achter het orgel over de volle breedte van het middenschip, ter afsluiting van de diepe torennissen. Vanaf de bouw van het orgel in 1780 tot aan de kerkrestauratie in 1932 was zo'n beschot achter het orgel ook aanwezig. Dit schot was toen met een draperie beschilderd. Deze draperie was echter niet alleen op het schot achter het orgel aanwezig maar ook als fresco aan weerszijden van het orgel op het gepleisterde muurwerk. Het orgelmeubel zou tegen de lichte achterwand weer beter zichtbaar zijn en het komt de klank ten goede. Bij het aanbrengen van de houten overkappingen van de verwarmingsbuizen is hiermee al rekening gehouden.

Vorbereiding op de laatste fase van de orgelrestauratie

Vanaf begin 2002 werd de voorbereiding van de slotfase ter hand genomen. Ook vond overleg plaats met de RDMZ en werd het restauratieplan inhoudelijk opnieuw op de meest actuele restauratievisie ('behouden gaat vóór vernieuwen') getoetst. Details werden besproken en hier en daar aangepast. Ook de kleurstelling van de houten achterwand werd besproken. Vervolgens werd een 'update' gemaakt van het orgelrapport van 1992. Daarin werd onder andere een verantwoording gegeven van de planwijzigingen ten opzichte van die van 1992. Vervolgens werd het definitieve plan nog eens nauwkeurig omschreven. De fa. Bakker & Timmenga stuurde op 13 juni 2002 een nieuwe offerte in. De heren Tuinstra en Boerema maakten daarna de totaalbegroting van respectievelijk de orgelrestauratie en

het aanbrengen van de nieuwe houten achterwand. Daarna werden de plannen opnieuw bij de gemeente ingediend, inclusief een monumentenvergunningaanvraag voor het aanbrengen van de houten achterwand en een nieuwe balgzolder. Op 30 september 2002 werd de gevraagde monumentenvergunning door B & W verleend. Vervolgens werd op 11 november 2002 de subsidiebeschikking afgegeven. Op 18 december 2002 werd door de kerkvoogdij de definitieve opdracht verstrekt voor de restauratie van het orgel. Vervolgens werden tot aan de aanvang van het werk de plannen uitgewerkt en startten de financiële acties ten behoeve van de eigen bijdrage en de bijdragen van overige cultuurfondsen. Op 18 oktober 2004 was het zover. Het orgel werd gedemonteerd. In Nieuwe Pekela werd bij een particulier een klein orgel gevonden dat voor een gunstige prijs door de fa. Bakker & Timmenga kon worden gekocht. Dit instrument werd tijdelijk voor de begeleiding van de erediensten in de kerk geplaatst.

Inhoud laatste fase

De restauratie omvat volgens plan de volgende elementen:

1. Herstel van het orgelbalkon, van de orgelkast en de ornamentiek, inclusief het opnieuw in de was zetten.
2. Reconstructie van de houten achterwand tegen de westmuur van de kerk.
3. Herstel van het oude- en aanvullend nieuw schilderwerk in de bestaande kleurstelling (1780/1932).
4. Reconstructie van de oorspronkelijke windvoorziening op een nieuwe balg-zolder.
5. Restauratie en gedeeltelijke reconstructie van de windkanalisatie.
6. Volledige restauratie van de windlade van het rugpostitief.
7. Idem van de register- en speelmechaniek.
8. Idem van de klaviatuur.
9. Reconstructie van het pedaalklavier in Hinsz-stijl en herstel van de oude orgelbank.
10. Restauratie van het pijpwerk van 1780.
11. Herstel en aanpassing van het pijpwerk van 1955.
12. Herintonatie van al het pijpwerk naar de methode van Hinsz.

De totale kosten van deze fase werden begroot op € 311.396,-. De totale kosten van de 1^e fase in 1998 bedroegen (omgerekend in Euro's) € 46.895,-, opgeteld een totaal van € 358.291,-, verspreid over 8 jaar.

Hinsz-week

In een feestelijke Hinszweek van 27 januari 2006 t/m 3 februari 2006 is het volledig gerestaureerde instrument opnieuw in gebruik genomen. Hoogtepunten van deze week waren achtereenvolgens:

vrijdag 27 januari

officiële heringebruikname van het orgel

zaterdag 28 januari

open dag met onder meer een lezing en een concert

zondag 29 januari

ingebruikname van het orgel tijdens een feestelijke eredienst

vrijdag 3 februari

afsluiting Hinszweek door een concert

13. Literatuurverwijzing

De meeste gegevens die in dit rapport zijn beschreven en becommentarieerd, zijn afkomstig uit het archiefrepertorium. Bij het uitgebreide rapport is een omvangrijk notenapparaat gevoegd. Hier wordt volstaan met literatuurverwijzing.

T.b.v. het repertorium zijn geraadpleegd:

1. Archief Hervormde Gemeente Roden te Assen, Rijksarchief.
2. Archief Mense Ruiter (niet publiek toegankelijk)

Naast het repertorium zijn geraadpleegd:

3. Regnerus Steensma, Vroomheid in hout en steen.
4. Kerkelijk tijdschrift Boekzaal der Geleerde Wereld (18e eeuw).
5. N.A. Knock, Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen (1788).
6. G.H. Broekhuizen Sr., Orgelbeschrijvingen (ca. 1850).
7. W.J. Dorgelo, A.A. Hinsz, orgelmaker.
8. Kerk- en fotoarchief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
9. Age Tanja, Kerkbeschrijving 'Het Carpel Roden en zijn Kerk aan de Brink'.
10. Nieuwe Drentse Volksalmanak 1957 (Dr. J.W. Doeve).

De auteur is orgelbouwadviser in samenwerking met o.a. de RDMZ en de PKN. Ook is hij organist van de Nieuwe Kerk in Groningen en leidt hij de Noord Nederlandse Orgel Academie, een privéschool voor post-academisch en semi-professioneel orgelonderwijs. Hij heeft diverse CD-opnamen gemaakt.

De longen van het Hinsz-orgel

Een orgel (organum pneumaticum) is een blaasinstrument dat uit een groot aantal pijpen bestaat. Door middel van balgen wordt lucht in een windlade geperst en vandaar door het indrukken van toetsen naar de gewenste pijpen geleid waardoor de daarin aanwezige lucht gaat trillen. Het resultaat daarvan: het orgel klinkt! Balgen kan men beschouwen als de longen van een orgel. Dit artikel gaat over de restauratie en plaatsing van de longen van het Hinsz-orgel.

Een stukje geschiedenis

Bij de restauratie van het Hinsz-orgel is besloten de oorspronkelijke windvoorziening met drie spaanbalgen te reconstrueren. Over de oorspronkelijke situatie zijn voldoende betrouwbare gegevens voor handen. Aanvankelijk stond in de zuidbeuk van de kerk een balgstoel met drie spaanbalgen. Tijdens de restauratie van de kerk in de jaren 1932 – 1934 zijn deze balgen vervangen door een magazijnbalg, die op het orgelbalkon naast het orgel werd geplaatst. Deze balg werd

Locatie waar de oorspronkelijke balgstoel stond

gevoed door een windmachine. Deskundigen hebben aangetoond dat deze ingreep een grote verarming inhield voor de artistieke kwaliteit van het orgel. Figuurlijk gesproken waren de longen van het orgel geamputeerd tot circa de helft van de oorspronkelijke capaciteit, met als gevolg: een bijna voortdurende ademnood.

Ruimteproblemen

Reeds vanaf het begin van de planvorming dringt adviseur Stef Tuinstra aan op volledige reconstructie van de oorspronkelijke windvoorziening door middel van drie spaanbal-

De nieuwe balgzolder met balgstoel

gen. Een probleem bij de realisering is het ontbreken van ruimte op de begane grond in de zuidbeuk, omdat hier de centrale verwarmingsinstallatie is gesitueerd. Daarom wordt gekozen voor de bouw van een nieuwe balgzolder waarop de drie beoogde spaanbalgen in een nieuwe balgstoel konden worden geplaatst. Dit is echter niet eenvoudig, vanwege een letterlijk 'dwarsliggende' trek balk in deze ruimte. Goede raad is duur. Na nauwkeurig passen en meten blijken twee balgen net onder de 'dwarsligger' en de derde er boven te

passen. Resultaat van letterlijk millimeterwerk, na nauwkeurig inmeten van de hoogtematen met behulp van een laserwaterpas.

Een moderne zolder

Bij het ontwerp is gestreefd naar een herkenbare hedendaagse uitvoering en niet naar een klassieke quasi 18de eeuwse zolderconstructie. Daarvoor kunnen twee redenen worden aangevoerd. In de eerste plaats moet de schijn worden vermeden dat we hier te maken hebben met een oorspronkelijke situatie. Dat zou immers geschiedvervalsing inhouden. In de tweede plaats moet het hakken van grote gaten in het muurwerk voor de onderslagbalken worden vermeden. Daarom is gekozen voor een zogenaamde non destructieve constructie of, misschien beter uitgedrukt, een bijna non destructieve constructie. De gehele zolderconstructie ligt vrij in de ruimte en wordt gedragen door stalen oplegstoelen, die met chemisch verankerde bouten aan de muren zijn bevestigd. Daarmee konden de genoemde muurgaten worden vermeden, maar is ook uitgesloten dat in de toekomst houtrot optreedt als gevolg van vochtopname in de balkkoppen.

Een zeldzame uitvoering en beslist “nait schaiif”

Op het eerste gezicht lijkt het alsof de zolder niet goed waterpas ligt, maar schijn bedriegt. Met het waterpas is goed gewerkt, maar je wordt gefopt door de behoorlijk scheefstaande muur en bovendien door de voorste onderslagbalk die scheef in de ruimte is geplaatst vanwege de aanwezigheid van een venster. Aardig te vermelden is dat er tijdens de restauratiewerkzaamheden nauwelijks geluiden uit de gemeenschap kwamen. Echter, na de bouw van de balgenzolder bereikte ons reeds direct na de eerste zondagse kerkdienst de opmerking: “die nije zolder ligt d'r schaiif ien”. Gezichtsbedrog dus.

De opstelling van de nieuwe balgen in de Catharinakerk kan als een zeldzaamheid worden aangemerkt. Zelden zijn de balgen een zichtbaar element in de kerk. In vrijwel alle situaties worden de balgen uit het zicht geplaatst, hetzij achter het orgel, hetzij in de toren of op de zolder. Roden maakt hierop nu een uitzondering. De balgen komen vanuit de kerkruimte bezien nadrukkelijk in beeld. Daarbij

Oplegging balgzolder op stalen ankeras

kan men de op en neergaande beweging van de balgen zelfs duidelijk zien.

De balgen ‘treden’ kan ook

De mogelijkheid bestaat deze balgen met behulp van een trapinrichting te laten werken, dus zonder de windmachine. Zodoende kunnen de balgen op de oorspronkelijke wijze door een ‘balgtreder’, ‘orgeltrapper’ of ‘calcant’ worden bediend. Bijvoorbeeld bij concerten kan hiervoor worden gekozen.

De klankkwaliteit van het orgel is dan nog mooier dan bij toepassing van de windmachine. De winddruk is bij het treden van de balgen namelijk iets minder gelijkmatig, omdat er bij het zakken van de balg van vol naar leeg enig drukverschil optreedt. Ook is de stroming van de lucht in het gehele windsysteem door de steeds wisselende ‘windvraag’ van de pijpen natuurlijker dan bij gebruik van een windmachine. De betrekkelijke onrust, die door de rotatie van het schoepenrad van de windmachine in het gehele windsysteem ontstaat, is dan verdwenen. Het moeilijk te dem-

De werkplek van de orgeltrapper

pen achtergrondgeluid van een windmachine is er dan ook niet, zodat het orgel vanuit een bijna volkomen stilte tot klinken komt. Het is daardoor net alsof het orgel enigszins ‘voller en intensiever’ klinkt.

Door al deze elementen ontstaat er zowel rust voor de zogeheten ‘stationaire toon’ van de pijpen als een verlevendiging van de klank bij akkoordspel, die te samen de orgelklank een hogere graad van artisticeit verlenen.

De auteur is oud consulent bouwkunde van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en op dit moment voorzitter van de Stichting tot behoud van het Hinsz-orgel te Roden.

Kolom met Korintisch composietkapiteel als ondersteuning van de voorste dwarsbalk

De 'buitenkant' van het orgel

Het orgel bestaat niet alleen uit blaasbalgen, windladen, pijpen en de verbindingen daartussen. De pijpen zijn geplaatst in orgelkasten, op een daartoe geconstrueerd orgel balkon. Ook daaraan is gedurende de laatste restauratie - en trouwens ook eerder - werk verricht. Hieronder een overzicht.

Constructie orgelzolder

Bij de restauratie van de kerk in de dertiger jaren van de vorige eeuw is het orgel zestig centimeter naar achteren verplaatst. De orgelzolder is daarbij ongeveer 60 cm. ingekort. De zoldervloer wordt gedragen door nagenoeg vierkante grenenhouten balken. Deze balken liggen allen in hetzelfde vlak. Dit geeft aanleiding tot constructieve problemen bij de

De tand des tijds

De sporen van de tijd zijn duidelijk aanwezig in de orgelzolder. De draagbalken tonen talrijke forse scheuren, die bij nadere beschouwing niet door het gewicht van het orgel, maar door droogte en krimp zijn ontstaan. Ondanks de scheuren hebben de balken voldoende reserve om de belasting door het orgel te kunnen dragen. Meer zorg baarden de openstaande verbindingen tussen de langs- en dwarsbalken. De constructie daarvan is zodanig uitgevoerd, dat onder invloed van de werking van het hout en de belasting van het orgel, de dwarsbalken iets zijn getordeerd. Daardoor gingen de verbindingen open staan, met als gevolg een vermindering van het draagvermogen. Het is opmerkelijk dat de balken "koud" op elkaar liggen en dat er geen verbindingsmiddelen, zoals toognagels, zijn toegepast. Een uitzondering hierop vormen de twee eerder genoemde raveelverbindingen.

Trekstangverbinding tussen de beide dwarsbalken

onderlinge verbindingen tussen de dwarsbalken en de langsbalken. De dwarsbalk onder de balustrade en het rugpositief rust op twee houten kolommen met composietkapitelen en in het metselwerk van de pilaren. De dwarsbalk boven de toreendeur rust op twee houten kolommen met Ionische kapitelen, echter met raveelverbindingen in de twee buitenste langsbalken van de zolder.

Herstelwerk

Om de openstaande verbindingen van de zwaarste balk in het midden van de orgelzolder op te heffen, zijn aan weerszijden van deze balk twee trekstangen aangebracht. De beide trekstangen zijn met behulp van wartels op spanning gezet waardoor de beide dwarsbalken aan elkaar zijn verankerd en daardoor voorgoed gesloten blijven. Door de stijfheid van de dwarsbalken heeft deze maatregel ook

voldoende effect op de minder zwaar belaste verbindingen.

De orgelkassen

De beide kassen van het hoofd- en rugwerk zijn tijdens de restauratie niet gedemonteerd. De kas van het hoofdwerk is door de jaren heen hier en daar vervormd, maar bleek nog voldoende stabiel om het gewicht van de windlade met pijpwerk, de wellenborden en het regeerwerk te dragen. De orgelbouwer heeft enkele kleine constructieve voorzieningen getroffen om de stabiliteit van de kas te waarborgen. De middentoren in het front van hoofdkas bleek ernstig verzakt. De bestaande draagconstructie was ontoereikend om de toren weer omhoog te kunnen brengen. Feitenlijk was er geen sprake meer van een dragende constructie. Met behulp van een trekstangverbinding tussen de middenlagers van de windlade en de ondersteuning van de toren is de verzakking gefixeerd.

Nog meer verval

De tand des tijds was op vele plaatsen zichtbaar door bijna uit elkaar vallende luiken in de achterwand van het orgel, in de eikenhouten registerpanelen, in niet meer sluitende verstekken van de spitsen, in niet meer passende zwaluwstaarten van stijlen en regels enzovoort. De registerpanelen zijn nu verbreed, waardoor kieren zijn opgeheven. Alle luiken zijn volledig hersteld. Op allerlei plaatsen zijn gaten uitgestuct en opgevuld. Deze gaten waren in de loop van de tijd in het raamwerk van de achterwand van de kas geboord en gehakt. Ook is de ondersteuning van de stemzolder aan de achterwand van het orgel door middel van nieuwe klossen verbeterd. De “dakjes” boven het hoofdwerk zijn weer goed vastgezet. Zo zijn allerlei onvolkomenheden op “passende” wijze in het geheel van de restauratiewerkzaamheden aangepakt. Om in stijl te blijven is de achterwand van de hoofdkas in de kenmerkende blauw-groene kleur van de orgelzolder geschilderd.

Herstel van rugwerk en ballustrade

De kas van het rugpositief was erg instabiel. Dit euvel is eenvoudig verholpen door het aanbrengen van ijzeren schoren in de beide zijpanelen. Ook de middentoren in het front van het rugpositief was enkele centimeters

Stabiliteitschoren in de kas van het rugwerk

verzakt. Ook hier gaf een knullig aandoende constructie met zwaluwstaartverbindingen onvoldoende ondersteuning. Bij de restauratie in de jaren vijftig van de vorige eeuw is deze toestand onvoldoende verholpen. Er is nu een nieuwe, verbeterde zwaluwstaartverbinding toegepast, die deugdelijk aan de middelste draagbalk van de orgelzolder is vastgezet. De ondersteuning van de beide zijtorens is vernieuwd met behulp van klampen, die op de dwarsbalk onder het rugwerk zijn bevestigd. De balustrades met de kenmerkende tekstborden aan weerszijden van het rugwerk zijn weer deugdelijk vastgezet, evenals het hierop rustende houtsnijwerk. Al het eikenhout van de orgelkassen, het fraaie snijwerk en de balustrade zijn opnieuw, op klassieke wijze met boenders in de was gezet. Daarbij werd zuivere bijenwas gebruikt, waarmee er weer een glanzend effect ontstond.

De auteur is civiel ingenieur en orgelliefhebber. Hij is als bestuurslid van de stichting nauw betrokken bij de uitvoering van de restauratie van het orgel.

Orgeloren

'Dit is mede een van de fraaiste werken welke de Heer A.A. Hinsch heeft vervaardigt'
(N. A. Knock, Dispositien der merkwaardigsten Kerk-Orgelen, Groningen, 1788)

Dat is geen gering compliment als we nu de Hinsz-orgels van bijvoorbeeld Leens en Bolsward beluisteren. Het orgel van Roden moet wel een wonderschoon instrument zijn geweest, dat in zijn bepleisterde omgeving ideaal tot klinken kwam. Althans, volgens de orgeloren van de heer Knock.

Smaken verschillen

Wat zijn dat toch, orgeloren? We hoeven alleen maar door de geschiedenis van het orgel in Roden te gaan om vast te stellen, dat orgeloren nogal aan smaak en verandering onderhevig zijn. We moeten er toch niet aan denken dat de orgeloren van de firma Spanjaard in de veertiger jaren van de vorige eeuw het lot van dit orgel hadden bepaald! We hadden dan nu wellicht alleen maar de kas in de was behoeven te zetten!!

Nog steeds worden er orgels gebouwd waarvan de tongwerken mij doen denken een iets te vaak uitgeleend klusapparaat van de plaatselijke doe-het-zelver. Vaak ook lijkt het prestantenkoor te zijn ontsnapt aan een eeuwenlang verblijf in het poolijs. Maar ja, hoe objectief zijn mijn orgeloren eigenlijk!? Ik vrees dat enige bescheidenheid hier op zijn plaats is.

Mijn orgeloren

Toch is er sinds mijn eerste kennismaking met het Roder orgel - als negenjarige knul meegenomen door meester Bosgraaf van de vijfde klas, die had ontdekt dat ik orgel speelde - heel wat met mijn oren gebeurd. Wat me van de eerste ontmoeting is bijgebleven is echter niet de klank van het orgel, maar de geur. Zoiets ouds had ik nog nooit geroken. Dat ik er niet veel later zoveel uren als orgelstudent zou doorbrengen, kon ik toen nog niet bevroeden. Niet zelden werd tot diep in de nacht gestudeerd. Dat moet toch betekend hebben, dat de goede klankkwaliteit door mijn orgeloren werd opgepikt.

.....niet de klank, maar de geur.....

Hoezo Bach?

Deze nachtelijke escapades leidden overigens enkele malen tot interessante confrontaties. Zo werd ik eens, tamelijk diep in de nacht vanuit de kerk naar huis fietsend, op het stuur een nogal oude tas vol orgelboeken, staande gehouden door twee plaatselijke dienders. Blijkbaar was het model tas ook bij andere, voor deze brave wetsdienaars interessante beroepsgroepen in gebruik. Zij waren erg benieuwd naar de inhoud van mijn tas. Toen ik hen opbiechtte dat er Bach in zat, werd ik, hetzij door de onbekendheid met deze grote componist, dan wel door mijn onbetrouwbare uiterlijk, gesommeerd de tas te openen. Toen zij in plaats van stapels bankbiljetten van de plaatselijke bank toch enige boeken met daarop Bach waarnamen, dropen de heren beschaamd af.

Inbrekers!

Enkele maanden later werd de toenmalige koster 's nachts uit zijn bed gebeld door een naburige cafébaas met klaarblijkelijk heel bijzondere orgeloren. Hij wist te melden dat er

in plaats van 23 lelijke fluiten, verdeeld over 5 klavieren. Ik ben blij te leven in een orgel-land, waar bij de meeste orgelbouwers de wil overheerst om te streven naar klankschoonheid vanuit een groot respect voor de histo-rie.

Laten we hopen dat deze restauratie bij de volgende generaties dit beeld mag blijven op-roepen!

....benieuwd naar de inhoud van mijn tas.....

in de kerk een inbreker actief was, die ook nog veel lawaai maakte! Dit 'lawaai' werd door de koster gelukkig snel herkend als mijn orgelspel. Dat een inbreker er na het achteroverdrukken van het tafelzilver nog een praeludium van Bach uit zou gooien, was ook toen niet erg gebruikelijk. Ik kwam er met een brommerige berisping af.

Onze oren zijn gelukkig verwend

Het opgroeien en studeren in een orgelomgeving zoals we die in Noord Nederland kennen is voor mijn idee over orgelklank allesbepalend geweest. Sinds enkele jaren heb ik het voorrecht te mogen werken met jonge orgelstudenten uit verschillende landen en culturen. Ik blijf me erover verbazen hoe ongelofelijk veel verschillende ideeën er bestaan over wat nu een mooie orgelklank is, en erger nog, over het ontbreken van belangstelling voor echte klankschoonheid. Minimaal 3 klavieren, 80 registers en 'Sätzeranlage', dan heb je een orgel! Dan prijs ik mij gelukkig te zijn opgegroeid met 4 prachtige Hinszfluiten

.....ongelofelijk veel verschillende ideeën over wat nu een mooie orgelklank is.....

De auteur is als orgeldocent verbonden aan de 'Universität der Künste' van Berlijn en is de vaste organist van de Catharinakerk in Roden.

Restauratieverslag

Het voornaamste uitgangspunt voor de werkzaamheden die in de periode 2004-2005 aan het orgel zijn uitgevoerd is technisch herstel. Hierbij is niet alleen het terugbrengen naar de staat waarin Hinsz het orgel opleverde nagestreefd. Ook is geprobeerd het kwalitatief goede werk uit 1955 zo zinvol mogelijk te integreren. Het werk is in twee fasen uitgevoerd. De twee hoofdwerkwindladen werden al in 1998 gerestaureerd. Hierbij werd al de nodige ervaring opgedaan met het verwijderen en ongedaan maken van verschillende wijzigingen van Mense Ruiter uit 1955.

Windvoorziening

Er is een geheel nieuwe windvoorziening aangebracht, bestaande uit drie eiken spaanbalgen met balgtreden. Hiervoor stonden de balgen van het Hinsz-orgel te Harlingen (1776) model, aangezien deze balgen slechts enkele jaren voor die van Roden door Hinsz zijn gemaakt en volgens contract eveneens negen bij vier voet groot waren. Voor detaillering en maatvoering van de balgstoel en de windkanalen werden ook de orgels van Bolsward, Appingedam, Leens en Midwolda onderzocht (zie ook bij het hoofdstuk ‘restauratiefilosofie’).

Hoewel in diverse bronnen is beschreven dat er twee afsluiters zijn geweest (hoofdwerk/rugwerk) is er maar één generale afsluiter gereconstrueerd. De redenen hiervoor waren:

1. Het is zeker dat er een windlosser is geweest; de plaats hiervan was nog met zekerheid vast te stellen op het liggende hoofdwerkkanaal.
2. Er zijn niet voldoende gaten in de registerpanelen voor de registertrekkers van de speelhulpen, namelijk één tekort.
3. In het liggende hoofdwerkkanaal is een oude opening voor het rugwerkkanaal aanwezig, die door Mense Ruiter (of al eerder) is dichtgezet, maar exact gelijk is aan de oude maat van het rugwerkkanaal.
4. In de achterwand van de orgelkas is geen uitsparing te vinden voor een apart kanaal voor het rugwerk.

Gekozen is voor het gebruiken van de opening

in het hoofdwerkkanaal voor aansluiting van het rugwerk, zoals dat ook bij het Hinszorgel te Uithuizermeeden (1785) het geval is. Daardoor wordt een tweede afsluiter overbodig en komt het aantal registertrekkers overeen met het aantal gaten in de orgelkas. In de huidige tijd worden afsluiters niet meer als noodzakelijk gezien. Ook dat was een reden om slechts één afsluiter te reconstrueren.

Er werd een opliggende tremulant (een klein balgje met een houten veer met gewicht) met een lichte soepele tremulering gemaakt voor het hele orgel en een inliggende tremulant voor het rugwerk (een in het rugwerkwindkanaal hangende klep met een klein gewichtje) met een theatraal diepe, iets snellere tremulering. Dit naar voorbeeld van Appingedam, Midwolda en Uithuizermeeden.

Windladen

De hoofd- en rugwerkkladen zijn gereconstrueerd naar de situatie van 1780, met dien verstande, dat enige aanpassingen van Mense Ruiter betreffende de pijppostelling zijn gehandhaafd (en daarmee ook enkele gewijzigde pijpstokken en -roosters). Bij een al eerder in dit boek besproken mogelijk toekomstige vervanging van het pijpwerk van 1955 door replica's van Hinsz pijpwerk kunnen ook deze aanpassingen t.z.t. vrij gemakkelijk worden gewijzigd in de authentieke opstelling.

De door Mense Ruiter aangebrachte ontlaatpistons zijn verwijderd. De oude slepen waren vanwege een door Mense Ruiter gemaakt ingekapt veersysteem niet meer te redden en zijn nauwkeurig in stijl vervangen. De scheien en sponsels zijn uitgenomen en de uiteinden ('koppen') ervan zijn tevens met leerstrookjes belijmd. De ventielen zijn opnieuw beleerd met een dubbele laag leer en naar de oude methode van Hinsz vastgelijmd met leerstaarten, waarover een eiken lat is gespijkerd. Pulpeten, pulpeetdraden en ventielveren en -stiften zijn in stijl vervangen. Ook de oude voorslagafdichting - volledig schapenleer in de ventielkastopeningen, de zo typerende methode voor Arp Schnitger en zijn school – is weer aangebracht. Nieuwe stokschroeven met messing kop zijn gemaakt naar het oude Hinsz-model. Er zijn geen moderne materialen toegepast. Wel zijn in de hoofdwerkklade dilatatievoegen in enkele scheien aangebracht om krimp schade te voorkomen. De laden zijn

opgemeten en in tekening gebracht. Ook de boringen zijn integraal gedocumenteerd.

Mechaniek

Het wellenbord

Alle draadwerk in het orgel (voorheen een rommelige mengelmoes van oud brosmessing draadwerk en fosforbrons draad uit 1955) is vernieuwd door messingdraad. De uiteinden van de abstracten zijn voorzien van hennep, zoals bij Hinsz gebruikelijk. De nokken van de walsborden zijn opnieuw verlijmd, de aanwezige bevoering met pertinax schijven is vervangen door een bevoering van mechaniek-leer. Diverse walsarmen waren niet origineel en zijn in stijl vervangen. De lak van 1955 is van de onderdelen verwijderd.

Alle messing winkelhaken zijn schoongemaakt en de gaten zijn verbust met bronzen bussen. De assen in de winkelbalken zijn vervangen door bronzen assen, waardoor er in de toekomst minder slijtage te verwachten is.

Registratie

Een geheel nieuw wipperstuk is gemaakt voor het hoofdwerk, geplaatst tussen de twee laden in. Dit was door Ruiters naar de buitenzijde van beide laden verplaatst. Verder werden

hier nieuwe ijzeren draaipunten aangebracht in de vorm van ijzeren platen, waarvan de maat nog terug te vinden was op de walslagers. Al het ijzerwerk werd ontroest en zwart geschilderd.

De registerknoppen zijn schoongemaakt en opnieuw in de was gezet.

Klaviatuur

Handklavieren

De twee manualen waren in 1955 ca. 14 cm. omhoog gebracht. De oude hoogteligging van de klavieren was ook voor de toenmalige begrippen al zeer laag te noemen. De moderne mens is gemiddeld 30 cm. langer dan in 1780. Daarom zou een terugleggen van de klavieren op de oorspronkelijke hoogte een vrijwel onbespeelbaar orgel opleveren. Echter, de extreme hoogte waarop Mense Ruiters de klavieren had gelegd, was voor een goede bespeelbaarheid door de organist niet nodig en esthetisch zeer onbevredigend, omdat de chique hoogte van de muzieklessenaar daardoor sterk was gereduceerd.

Er is nu voor een compromis gekozen. De klavieren zijn weer lager gelegd, echter in het midden tussen de hoogte van 1780 en die van 1955. Zodoende komt zowel de ergonomie bij het bespelen als het aanzicht van klaviatuur en lessenaar tot zijn recht.

De speling van de toetsen is verminderd, het oude – nog originele – toetsivoer, met een over de hele linie vergeeld patina, is opnieuw vastgelijmd zonder vervanging van een enkel ver ingesleten plaatje. Er is afgezien van het bleken van het ivoorbeleg: een enkel nieuw wit stukje beleg zou in dat kader teveel detoneren. De bakstukken zijn hersteld, ontbrekend ivoor en ebbenhout is aangevuld. Er is een nieuwe ebben klavierlat aangebracht.

Pedaalklavier en orgelbank

Een nieuw pedaalklavier is gemaakt naar het voorbeeld van Uithuizermeeden. Vanwege de verlaging van de manualen is gekozen voor het iets naar binnen plaatsen van het pedaalklavier, waardoor mensen met langere benen gemakkelijker “uit de voeten kunnen”. Het door Ruiters ingekorte pedaalschot kon zodoende gehandhaafd blijven. De ondertoetsen zijn ten opzichte van die van Uithuizermeeden iets langer. Dit, omdat de huidige gemid-

delde schoenmaat gemiddeld 3 centimeter groter is dan in 1780. Op die wijze is voor de moderne organist een vergelijkbaar 'spelgevoel' gerealiseerd dan in 1780 het geval zal zijn geweest.

Bakstuk aan het klavier

De oude orgelbank is slechts constructief verstevigd. De aan het ondereinde sterk uitkragende halfronde zijwangen zijn aan de achterzijde mogelijk ooit eens recht afgezaagd om (bv. als registrant) gemakkelijker achter de organist langs te kunnen lopen. Er is van afgezien om deze delen opnieuw aan te brengen, omdat het in dit geval om een te hypothetisch herstel zou gaan.

Registernamen

Onder de dikke eikenhouten registerborden met oude goudkapitalen, met deels daaroverheen lelijk geschilderde letters in ordinaire goudbronsverf, waren oorspronkelijke spijkergaten aanwezig t.b.v. de ooit aanwezige aparte registerplaatjes. Wanneer deze zijn vervangen door de eiken borden is niet bekend, waarschijnlijk in de tweede helft van de 19de eeuw, misschien al in 1932. Tegenwoordig met ander afkomend oud materiaal zijn deze registerborden in het orgel opgeslagen. Naar een ontwerp van de adviseur zijn door de orgelmaker nieuwe registernaamplaatjes van orgelmetaal gemaakt. Vervolgens zijn ze zwart geschilderd en voorzien van opschriften en omkadering in bladgoud naar maatvoering van de gaten in de kas en naar voorbeelden van de aanwezige geprofileerde kaders en vergulde letters op de Roder orgelkas. De spelling van de registernamen is volgens het originele contract van Hinsz uit 1778. Ran-

dolph Algera (kunstschildersatelier Art Decor te Heerenveen) voerde dit werk uit.

Pijpwerk

Het technisch herstel van het pijpwerk bestond uit schoonmaken en uitdeuken van het labiaalpijpwerk. Verder zijn de, met name in 1955 ingesneden stemkrullen en -lappen, dichtgesoldeerd en is het door de vele opzettingen te lang geworden pijpwerk op lengte gesneden. Hierbij zijn uiteraard geen Hinszpijpen ingekort, maar alleen de pijpen die door Ruiters zijn verlengd. De stemrollen in de frontpijpen van 1955 zijn gehandhaafd. De fabriekskelen van de Vox Humana 8 en Dulciaan 8 zijn vervangen. Hiervoor stonden respectievelijk de Trompet 8 voet van het hoofdwerk en de tongwerken van Midwolda model. De stevels van de tongwerken zijn grondig schoongemaakt en gerestaureerd. De leermembranen uit 1955 zijn verwijderd. Daarvoor in de plaats zijn weer eiken stukken ingezet. De koppen zijn weer goed passend gemaakt. Vrijwel al het aanwezige oude materiaal was nog in zo'n goede staat dat het opnieuw kon worden gebruikt.

Intonatie

Het besluit in 1996 van de kerkelijke gemeente te Roden om de interieurbepleistering niet opnieuw aan te brengen, had tot gevolg dat de Hinsz-klank momenteel niet voor de volle honderd procent kan worden teruggebracht. Het pijpwerkbestand van 1955 is daarom geheel gehandhaafd, op de tongwerkkelen na. Ofschoon de dispositie al in 1955 naar het origineel van Hinsz is teruggebracht, is de klank destijds door Ruiters naar toenmalige neo-barokke maatstaven gerealiseerd, zowel bij de oude als bij de toen nieuwe pijpen. Bij de huidige restauratie is voortdurend gedacht en gehandeld met de achterliggende gedachte dat de bepleistering ooit weer zou kunnen worden aangebracht en dat de registers van 1955 in dat geval zouden kunnen worden vervangen door nauwgezette replica's (zie bij het hoofdstuk 'restauratiefilosofie'). Daarnaast is gepoogd om binnen het huidige kader de Hinsz-klank al wel zoveel mogelijk terug te brengen. Het door Ruiters gewijzigde oude pijpwerk én het nieuwe pijpwerk vertoonden eenzelfde consequente aanpak qua intonatie. Daarom is zowel het oude pijpwerk als het op

neo-barokke principes geïntoneerde front, de Mixtuur van het hoofdwerk en de Sexquialter van het rugwerk, voor zover mogelijk “naar Hinsz omgebogen”. Dit is gebeurd door met name de kernspeten te verwijderen en de voetopeningen te verkleinen. Van de gewijzigde oude én de nieuwe 1955-pijpen zijn, waar nodig, ook de opsneden verhoogd naar de bij Hinsz gebruikelijke opsnede-maten. Bij de oude Trompet zijn bij de laagste tonen de kelen opnieuw met leer belegd. Dit was in 1955 verwijderd. De nieuwe kelen van de Vox Humana hebben naar voorbeeld van Midwolda geen leer, die van de Dulciaan 8 voet weer wel.

De winddruk was voor de intonatie naar ervaring met andere Hinsz-orgels op 28 graden Groninger voet (in onze tijd gemeten als 67 mm waterdruk) bepaald. Deze druk bleek naderhand na experimenten de juiste te zijn en is dus als zodanig vastgelegd.

Heel bijzonder is de aanwezigheid van de nog oorspronkelijke toonhoogte, nl. ‘kamertoon’. Deze toonhoogte is een halve toon lager dan in onze tijd gebruikelijk is. De lengte van de

pijpen en de opsneden corresponderen bij dit Hinsz-orgel dan ook geheel origineel met de breedte van de metingen. Dit is het enige Hinsz-orgel waar dit nog zo onveranderd authentiek aanwezig is. In het Hinsz-orgel in de Dorpskerk te Wassenaar is deze toonhoogte in 1974 ook gereconstrueerd, maar daar was de intonatie minder authentiek overgeleverd en moest nog meer worden ‘geïnterpreteerd’ dan nu in Roden.

De stemming van het orgel is weer aangebracht naar een mogelijk Hinsz-model of daarvan afgeleid, namelijk een gemodificeerde 1/6 komma stemming (zie ook bij restauratiefilosofie).

Deze restauratie is er een, waarbij overleg, verdiepen in materie, documenteren en plezierig samenwerken geleid hebben tot een in alle opzichten optimaal resultaat. Een restauratie waar wij als orgelmakers van Bakker & Timmenga met plezier op terugzien.

De auteur is directeur van Orgelmakerij Bakker & Timmenga te Leeuwarden

Restauratiefilosofie

Een orgel is een muziekinstrument dat door de eeuwen heen onderhevig is aan de zich steeds veranderende muzikale smaak. In onze tijd bestaat er weer volop belangstelling voor de authentieke uitvoeringspraktijk van muziek uit de renaissance, de barok, het rococo en het classicisme. Daarom musicceert men ook weer graag op adequaat historisch klinkende muziekinstrumenten, reconstructief gerestaureerde historische-, danwel op replica's er van. Desondanks moeten er bij elke restauratie beslissingen worden genomen die mogelijk op gespannen voet staan met het in het orgel overgeleverde materiaal. De zogeheten authentieke uitvoeringspraktijk wordt inmiddels al weer ruim 40 jaar intensief beoefend. Ze heeft in de westerse muziekcultuur een grote vlucht genomen en heeft een belangrijke plaats naast het romantische symfonieorkest ingenomen. Zelfs tot ver in de romantische periode worden inmiddels vele pogingen ondernomen om het orkestinstrumentarium uit die periode als klankuitgangspunt te nemen. Daarom denkt men anno 2006 al gauw dat er onnoemelijk veel bekend is over die authentieke uitvoeringspraktijk.

Dat is helaas een fictie. Er is nog steeds veel meer wat men niet weet over een vroegere periode. Hoe verder weg in de geschiedenis, hoe minder feitelijke aanknopingspunten er zijn overgeleverd. Daarom is de huidige muziekcultuur toch behoorlijk anders dan in Hinsz' dagen. Ofschoon dus ook authentiek klinkende orgels nu hogelijk worden gewaardeerd, kan het dus zijn dat werkelijk authentieke gegevens in onze tijd nog steeds worden genegeerd of afgewezen, omdat de huidige muzikale smaak toch nog anders is. Daarom dienen bij elke restauratie in onze tijd de consequenties van de beslissingen, om bepaalde, in latere tijd veranderde elementen van het orgel weer precies naar de oorspronkelijke toestand terug te brengen, dan ook heel goed overwogen te worden. Ook elke historische orgelbouwestijl heeft haar sterke en zwakke kanten. Zelfs bij beroemde orgelmakers als Schnitger en Hinsz komen elementen voor die men in onze tijd liever niet meer op die

manier zou willen maken. Het gaat hier met name om elementen als een zogeheten 'ademende wind', de windcalculatie, de mechanieken en de stemming. Ook wanneer men in het verleden geen geld had om een nieuw orgel te laten bouwen en men het met het 'oude beestje' moest blijven doen, heeft men bij restauraties van oude orgels de zo even genoemde elementen aangepast, bij het ene orgel meer, bij het andere minder. Omdat deze elementen tamelijk eenvoudig en met relatief weinig kosten kunnen worden gewijzigd, en de verschillende uitkomsten daarvan elk zo hun eigen bijzondere muzikale kenmerken geven die allemaal een andere kant van hetzelfde instrument laten zien en horen, is het daarom des te lastiger om te weten komen hoe het authentieke gegeven dan wél precies is geweest. De afgelopen halve eeuw heeft men bij restauraties dan ook voortdurend met meer of minder succes met deze vragen geworsteld. Gesteld kan worden dat men gaandeweg door de tijd heen de samenhang van het échte historische keuzenpalet beter is gaan begrijpen en men er steeds minder vaak één van de vele facetten heeft uitgelicht om dat als het ware te gaan overwaarderen. Deed men dat laatste, dan ontstond er nogal eens een karikatuur van het instrument. Dit gebeurde in Nederland vooral in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. In sommige Europese landen zelfs tot op de dag van vandaag. Veel van die restauratieuitkomsten zijn na twintig, dertig jaar dan ook drastisch bijgesteld. Mense Ruiters restaureerde het Roder orgel in een tijd waarin dit proces nog in een beginstadium verkeerde. Vandaar dat het toen mogelijk was om verschillende elementen uit de toenmalige moderne orgelbouw deels met rijkssteun op dit orgel te 'projecteren'. Daarom past ons ten opzichte van die tijd alleen maar begrip en respect voor al datgene wat in die tijd al wél werd begrepen. Dat was toen heel bijzonder, omdat niet alleen het oude kunstambacht vrijwel volledig was verdwenen, maar ook het dieper liggende artistieke begrip van 'oude klank'. Vrijwel alles wat betreft het restaureren van oude orgels moest nog worden herontdekt. Ondanks het feit dat wij na ruim een halve eeuw orgelrestauratiepraktijk die samenhang beter kunnen begrijpen en stijlvoller kunnen terugbrengen, blijven toch ook nu nog, en wellicht voor al-

tijd, een aantal vragen open. Enkele van die vragen speelden ook bij deze restauratie een rol. Het gaat hier met name om het opnieuw aanbrengen van de ‘ademende wind’, de oude stemming en het al of niet vervangen van het pijpwerk uit de jaren vijftig. Het zijn juist deze opvallende elementen die de klankuitkomst van deze restauratie kunnen ‘maken’ of ‘breken’.

Ademende wind

In de huidige tijd wordt het fenomeen een ‘ademende wind’ over het algemeen weinig gewaardeerd, vreemd genoeg juist ook bij vele oude muziek specialisten. Dit effect ontstaat wanneer de berekening van de hoeveelheid lucht die alle pijpen nodig hebben wanneer zij tegelijkertijd klinken, zonder enige hinder toegevoerd krijgen. Wanneer een balg, een windkanaal of een windlade inwendig krap wordt berekend, gaan de luchtlagen in het systeem zich sneller verplaatsen, maar kunnen er daardoor ergens in het windsysteem ook sneller opeenhopingen of ‘botsingen’ van die luchtlagen ontstaan. Er ontstaat dan een ietwat zwevend, vibrerend effect, alsof er soms even een tremulantregister wordt opengetrokken. Het wordt als een gebrek gezien wat men in vroeger tijden natuurkundig gezien niet goed door had. Jacob Wilhelm Lustig waardeerde dit fenomeen in Hinsz’ dagen bewust anders. Hij achtte een ademende wind als iets natuurlijks, iets wat onlosmakelijk bij het orgel hoorde. Het werd gezien als de natuurlijke imitatie van het voortdurend klinkende milde vibrato bij het koor en het orkest. Hij hekelde echter wel het wegzakken van wind in één cancel, wanneer er steeds meer registers bijgetrokken worden. Het orgel mocht dus niet vals en onstembaar worden. Iets wat men ‘windziek’ is gaan noemen. Ook in de nadagen van Hinsz’ orgelmakerij moet over deze zaken heftig gediscussieerd zijn. Zo zijn de eerste orgels van één van de meesterknechten van Hinsz, Lambertus van Dam, in hun wind ronduit te krap berekend en dus echt windziek. Het zou een reden kunnen zijn, waarom Van Dam dan ook bij Hinsz is weggegaan en zich in 1777 als zelfstandig orgelmaker in Groningen is gaan vestigen. Twee jaar later verplaatste hij zijn atelier naar Leeuwarden. Net in die, wellicht in het atelier wat onbestendige periode, is het orgel van Roden gemaakt. Het is in dit ver-

band frappant dat Lustig bij zijn keuringsrapport in Roden opmerkelijk gedetailleerd stilstaat bij de windberekening. Zo zegt Lustig: “de blaasbalgen, canalen en windladen / de longen ademen, en ’t hart des orgels / gezond en van alles wat naar quade ademtogt zweemt, ’t eenemaal bevrijd”. Hier staat het dus nog eens precies omschreven: de wind moet ademen, maar het orgel mag niet vals worden in het plenum. M.i. kan het wegrestoren van een in een orgel aanwezige windberekening, zoals men dat in de 19de eeuw ook veel heeft gedaan, een valkuil zijn van het ‘vooruitgangsgeloof’ van onze moderne tijd. Het spelen op orgels met een dergelijke windvoorziening vergt van de bespelers een techniek die een orgel- en een clavecimbeltechniek combineert en dus het voortdurend na elkaar loslaten van als akkoorden ingedrukte toetsen. Dit na elkaar loslaten van toetsen heeft een veel milder effect op het ‘stromen van de orgelwind’ dan het tegelijkertijd loslaten van toetsen. De meeste organisten leren in onze tijd echter alleen maar orgelspelen volgens de algemeen geldende, meestal 19de eeuwse normen. Of zij studeren er in een gunstig geval nog piano bij. En zelfs bij de specialisten is het nog zo dat er teveel in sjablonen gedacht wordt: een organist kan zogenaamd niet goed clavecimbel spelen en een clavecinist begrijpt het orgel in zijn wezen niet. Een veel gehoord commentaar van kenners en liefhebbers is: de organist ‘hakt’ teveel op een clavecimbel en speelt te langzaam en de clavecinist ‘plakt’ teveel op een orgel en speelt veel te snel. De reden hiervan kan worden gezocht in de enorme pluriformiteit van de muziekcultuur in onze tijd in tegenstelling tot de in vroeger dagen heel bewust beperkte aandacht voor alleen de toentertijd eigentijdse muziek. In onze tijd moet de aandacht sterk worden verdeeld over de diverse stijlen en beoefent men muziek van vele eeuwen, tradities en culturen. De kans bestaat dat dit over het algemeen wat oppervlakkig gebeurt. In vroeger dagen kon men tot in de diepste details met de eigentijdse mode bezig zijn en was het spelen van oudere muziek meer een studie-, een leer-element, dan een doel op zich.

Zelfs bij nog heel recente restauraties zijn windvoorzieningen weliswaar heel precies in historische stijl gemaakt, maar zijn de maatvoeringen van bv. windkanalen soms wel twee

of drie groter genomen dan oorspronkelijk het geval was. Daarmee verdwijnt de ‘ademende’ karakteristiek en blijft de toon zonder tremulering. Zodoende beantwoordt dit aan de eis van velen in deze tijd, waarin de projectie van het karakter van laat-19de eeuwse windvoorziening op een orgel uit de 17de of 18de eeuw als authentiek juist ervaren wordt. De klank van bv. de orgels uit de Groningse traditie is echter dermate doordringend, dat met zo’n half-moderne windvoorziening ook een element van saaiheid en starheid wordt geïntroduceerd. Die theatrale klank is dermate indringend, dat door die starheid het appreciëren van écht authentieke klank voor een breed publiek bemoeilijkt wordt en ook oude orgels in het vooroordeel terecht komen dat het starre en saai instrumenten zijn waarop muziek niet anders dan ernstig en zwaar klinkt. De ‘ademende wind’ geeft de oude orgelklank juist een bepaalde souplesse en zangrijkheid mee, waardoor de klank voortdurend levendiger is en minder stug. Zoals gezegd zijn er inderdaad historische orgels waar de windvoorziening dermate krap berekend is, dat het instrument in de klank inderdaad hijgt, hikt en bibbert alsof het voortdurend ademnood heeft. Of nog erger, dat het ondanks een correcte instemming in het volle werk kraai-evals wordt. In de Groningse orgelbouwtraditie is het niet Hinsz, maar vooral Heinrich Hermann Freytag geweest, die in zijn latere oeuvre het fenomeen van goede windberekening tot een fraai, evenwichtig en dus uiterst artistiek expressiemiddel heeft weten te creëren. Dat moet erkend worden. Ondanks Lustigs bloemrijke uitspraken zijn orgels uit de late Hinsz-periode, ook dat van Roden, in de windvoorzieningen enigszins kwetsbaar.

Dit wetende is bij de reconstructie van de windvoorziening in Roden weliswaar uitgegaan van de windcalculatie van Hinsz zelf, maar is daarop vervolgens een modificatie toegepast bij de maatvoering van het hoofdwindkanaal dat van de balgen naar het orgel voert. Dat kon gemakkelijk, want juist deze onderdelen moesten geheel nieuw worden gemaakt. In het orgel zelf zijn de maten weer origineel, omdat de oorspronkelijke delen nog aanwezig zijn. Het fenomeen van een fraaie windvoorziening in noordelijke stijl is nu juist, dat de maten in de orgelkassen eng

zijn. Dus dat kwam goed uit. Het klinkende resultaat is nu vergelijkbaar met een Freytag-orgel anno 1805: het ademende element is duidelijk aanwezig, ook bij soloregistraties, maar de klank hikt en bibbert niet.

Stemming

Hetzelfde probleem doet zich voor bij de stemming, de juiste verdeling binnen het octaaf van de klankhoogte van de 12 tonen ten opzichte van elkaar. In onze tijd wil men graag in alle toonsoorten spelen, die dan ook precies gelijk aan elkaar moeten klinken. Dus eenzelfde muziekstuk klinkt in de toonladder van Cis precies zo als in de toonladder van C, echter alleen een halve toon hoger. In Lustigs tijd wilde men dat ook al. Bij de kamermuziek was Lustig er zelfs een groot voorstander van. Bij de orgels waren er echter grote hindernissen om deze, voor die tijd tamelijk nieuwe, stemming door te voeren. Zo is er het onoplosbare probleem van een zeer onrustige, bijna valse klank van de tertregisters (met niet zwevende- z.g. ‘reine’ tertsen) die worden gecombineerd met akkoorden in de gelijkzwevende stemming (met sterk zwevende tertsen vanwege de egale verdeling van de tonen van een octaaf). Ook kwam het praktische probleem veelvuldig voor dat maar weinig organisten in alle toonsoorten konden spelen. Bij de meeste organisten is dat heden ten dage nóg zo. In ieder geval in de kerkelijke praktijk worden nauwelijks koralen en orgelwerken in 5 tot 7 kruisen of mollen gespeeld. Dus achtte men het destijds minder belangrijk om elke toonsoort even (on)zuiver te hebben, maar was het des te belangrijker om met doeltreffende middelen een gevoelsstemming (het affekt) op te roepen door middel van de toonsoort, de z.g. ‘toonsoortkarakteristiek’. Jacob Wilhelm Lustig was een leerling van twee beroemde Duitse musici: Georg Philipp Telemann en Johann Mattheson. Mattheson heeft over het fenomeen van de toonsoortkarakteristiek in één van zijn vele geschriften belangrijke uitspraken gedaan die veel verduidelijken. Lustig zelf moet op zijn beurt op een van zijn vele reizen naar zijn geboorteland Duitsland (hij heeft o.a. Bach ontmoet) kennis hebben gemaakt met de orgels van de ook in zijn tijd beroemde orgelbouwer Gottfried Silbermann. Sinds die tijd treffen we bij de Groningse Hinsz-orgels

elementen aan van precies dezelfde stemming als die van Silbermann. In welke mate er mogelijk een modificatie door Hinsz en Lustig op de z.g. Silbermannstemming is bedacht is nog het beste te traceren in het Schnitger & Freytagorgel te Bellingwolde (Gr.), waar de originele stemming vrijwel volledig bewaard is gebleven. Maar zelfs daar blijft over enkele kwinten de vraag onbeantwoord hoe die in de kwintencirkel zijn verdeeld. De oude pijpen daar laten net teveel variantmogelijkheden toe. We zullen het antwoord daarom wellicht voor altijd schuldig blijven. Het enige wat bekend is over de originele stemming van het orgel in Roden is de zin in het contract van 1777, dat dit orgel “een goede temperatuur [zal] hebben en zo gesteld dat uit alle grondtonen na genoeg kan worden gespeeld”. Naar wat er inmiddels bekend is over de stemming van dit type orgel in het algemeen en van Lustigs commentaren in dit verband, kan uit deze zin wel worden geconcludeerd, dat het orgel niet volgens onze moderne gelijkzwevende stemming was ingestemd (12 kwinten met ‘1/12 komma’), alhoewel een oppervlakkige interpretatie van Lustigs uitspraak wel zoiets zou doen vermoeden. Ook de Silbermannstemming is, met uitzondering van één kwint, een ‘gelijkzwevende stemming’, alleen dan met een sterker zwevende kwint (11 kwinten met ‘1/6 komma plus één z.g. valse ‘restkwint’ ofwel ‘wolfskwint’ Gis-Dis). M.i. moeten Hinsz en Lustig hebben gedoeld op de eerdergenoemde toonsoortkarakteristiek: het ‘naar genoeg’ heeft betrekking op de mogelijkheid om elke van de 24 toonsoorten in haar eigen klankkarakter te laten horen. Bv. D groot ‘machtig en vol zelfvertrouwen’, F groot ‘feestelijk en euforisch’, C groot ‘hemels en verheven’, c klein ‘droevig’ of ‘lieflijk’, b klein ‘melancholiek’ en ‘smartelijk’, f klein ‘treurig’ en ‘verlangend’, B groot ‘wrang’ en ‘bitter’, Fis groot ‘met woede’, etc.. Door de grote rust bij de akkoorden in de toonsoorten met weinig kruisen en mollen, waarin ook de meeste liederen van het Liedboek voor de Kerken in staan genoteerd, komen de vele tertsbventonen die de klank van de latere Hinsz-orgels zo kenmerkt, goed tot hun recht, waardoor de klank een weldadige rust en een grote deftigheid uitstraalt.

Het al of niet vervangen van het pijpwerk uit de jaren vijftig

Op meerdere plaatsen in deze brochure is al aandacht geschonken aan de mogelijke keuze bij deze restauratie om het pijpwerk van 1955 al dan niet te vervangen. Er was de keuzemogelijkheid geweest om al het pijpwerk, dus ook het originele, in de klanksfeer van 1955 te laten. Een tweede keuze was: het oude pijpwerk wel terugbrengen in Hinszklank en het pijpwerk van 1955 in de klank van die tijd te laten zoals het was. Beide keuzes zouden echter hebben geleid tot een grote teleurstelling over de (klank)uitkomst van deze restauratie. De verhouding tussen de grote investering in het project en een gedateerde en nogal onvolkomen klank zou onacceptabel geweest zijn. Ondanks de slechte akoestiek kon het echter zijn dat het wellicht tóch mogelijk was om het pijpwerk van 1955 qua klank beter te laten aansluiten bij het oude pijpwerk. Omdat bovendien niet bekend is of, en zo ja wanneer, een herstel van de oorspronkelijke kerkakoestiek zal kunnen plaatsvinden, is er daarom voor gekozen om de klank van het pijpwerk van 1955 zoveel als mogelijk bij te werken in de sfeer van het oude pijpwerk. Om te weten te komen waar het nieuwere pijpwerk mee zou kunnen harmoniëren, moest dus eerst in het oude pijpwerk van Hinsz, zoveel als mogelijk was binnen de huidige akoestische begrenzingsen, de oude klank worden hersteld. Deze werkwijze heeft nog een ander voordeel. Het is in onze tijd bij restauraties van dit type orgels nog weinig voorgekomen, dat serieus gepoogd wordt om afwijkend gemaakt pijpwerk toch zo goed als mogelijk bijpassend te laten klinken. De keuze om dergelijk pijpwerk ook in de toekomst te behouden, danwel toch te vervangen door exacte replica's kan pas goed worden gemaakt als blijkt dat ook na een serieuze herintonatie ‘in Hinsz-stijl’ dit pijpwerk niet datgene bijdraagt aan het totaal wat het zou moeten doen.

Omdat Mense Ruiters zowel het oude als het toen nieuwe pijpwerk met dezelfde methodiek had geïntoneerd konden zowel de oude als de nieuwe pijpen volgens de nú noodzakelijke methode worden geïntoneerd. Bij het oude pijpwerk door de in 1955 verlaagde opsneden te verhogen, de vergrote voetgaten van de pijpen in originele zin te verkleinen en de kern-

spleten aanmerkelijk wijder te maken, vooral in de discant. In samenhang daarmee werden de steminrichtingen van 1955 van het meeste (kleinere) pijpwerk verwijderd en naar Hinsz-methode op lengte gesneden. Het bleek niet eenvoudig om het nieuwere pijpwerk goed harmoniërend te laten klinken. Dit kwam ook door het feit dat de mensuren van de Mixtuur en Sexquialter van 1955 in de discant wijder zijn dan Hinsz oorspronkelijk heeft bedoeld. Het is daarom al per definitie niet mogelijk om de klank van deze registers in stijl precies passend te krijgen bij die van Hinsz., wel 'ongeveer'. De frontpijpen vormen een uitzondering. Het was bij het onderzoek in 1992 al gebleken dat deze pijpen, ondanks de afwijkende makelij ten opzichte van Hinsz, door de destijds opvallend goed gekopieerde mensuren en goede constructie, bij een meer authentieke intonatie goed bijpassend zouden kunnen gaan klinken. Naderhand bleek dit ook zo te zijn: de pijpen klinken nu alsof ze door Hinsz gemaakt zouden kunnen zijn. De tongwerken vroegen om een aparte, wellicht 'onorthodoxe' benadering. De Trompet van het hoofdwerk was, op de verwijderde beleving in de bas na, geheel origineel gebleven. De tongbuigingen waren echter slecht dus moesten deze geheel opnieuw geïntoneerd worden. De beide andere tongwerken waren in 1955 nieuw gemaakt, behalve de nog aanwezige oude stevens van het hoofdwerk en bij het rugpositief het oude stebelblok. De keelmensuren waren naar de mode van die tijd en boden bij herintonatie geen enkel perspectief op enige klankverwantschap met Hinsz. Bij deze tongwerken is er dus voor gekozen om kelen en tongen in de stijl van Hinsz te maken. Het materiaal en de mensuren van de Vox Humana en de Dulciaan zijn weliswaar afwijkend van Hinsz (bekers met meer lood en de bekermensuren naar het Lohman-orgel te Farmsum), toch is de klankuitkomst van m.n. de Vox Humana verrassend. Deze zou van Hinsz kunnen zijn, alhoewel er met geheel tinnen bekers een ander, nog zilveriger geluid mogelijk geweest zou zijn, iets wat Hinsz in de periode rond 1780 maakte. Bij de Dulciaan is nog het meest te horen dat deze afwijkt van Hinsz' bedoelingen, ook omdat de onderboringen van de bekers deels kleiner zijn (zoals ook te Farmsum). Omdat de bekers in de discant alle in de kop

zijn vastgesoldeerd, is, om al te veel beschadigingen te voorkomen, voorsnog afgezien van een exact terugbrengen van deze maten naar Hinsz. De toekomst zal het leren of deze werkwijze er toe leidt dat het pijpwerk van 1955 in dit orgel gehandhaafd blijft, danwel uiteindelijk toch in het kader van herbeleving van de kerk vervangen wordt.

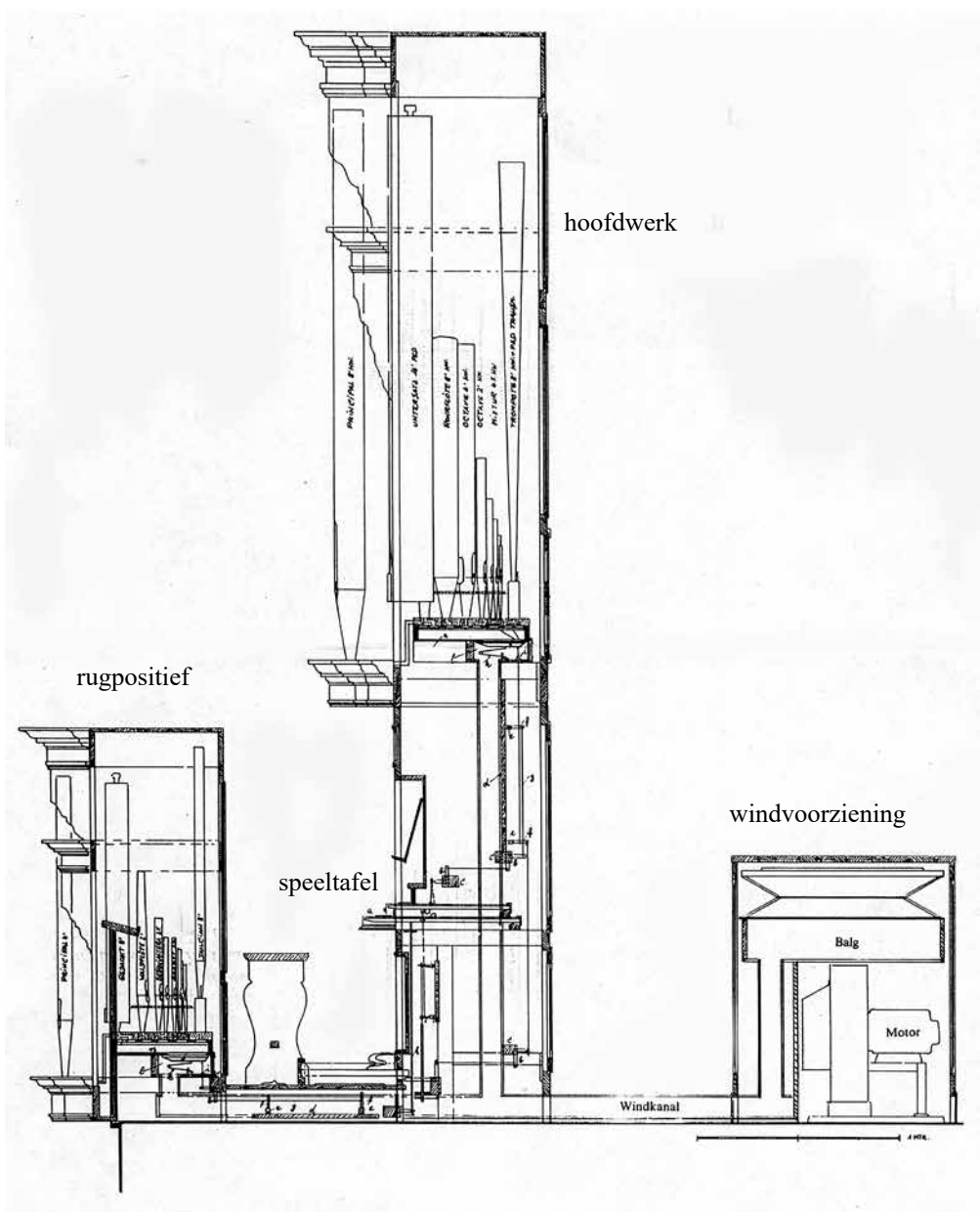
Evaluatie van Hinsz-klank

Bij de klankgeving van de oude pijpen is vooral het Hinsz-orgel te Midwolda (Gr.) uit 1772 als referentie genomen, omdat dat instrument één van de meest origineel overgeleverde Hinsz-orgels is. Een aantal opsnedes in het Rodener orgel waren door Mense Ruiters niet aangepast en bleken nog origineel te zijn. Het valt op dat, in vergelijking tot Midwolda, Hinsz in Roden toch een andere weg is ingeslagen en dat er duidelijk sprake is van evaluatie van zijn klankbeeld. Het orgel van Midwolda klinkt nog klassiek in de steeds maar voortgaande lijn van Frans Caspar Schnitger. Alleen de hoge mixturen waren daar inmiddels in aantal gereduceerd tot één, nl. de Scherp van het Rugpositief. Het orgel in Roden gaat al in de richting van wat Schnitger & Freytag na Hinsz' dood nog meer uitgesproken zouden gaan voortzetten. De klank wordt iets verfijnder en belijnder, de opsnedes zijn over het algemeen iets lager en de kernspleten een fractie nauwer. De voetgaten laten ongeveer hetzelfde beeld zien: ca. 1/3 van de voetdiameter in de bas tot ca. 2/3 voetdiameter in de discant. De tongwerken klinken iets eleganter en zachter. De winddruk blijft nog in de lijn zoals Hinsz dat al jaren gewend was toe te passen. Bij Schnitger & Freytag komt een iets andere verhouding in zwang: een iets hogere winddruk bij iets kleinere pijpvoetopeningen. Omdat de totaal-klank van de open pijpen wat helderder is en meer streek heeft dan in Midwolda, durfde Hinsz het kennelijk ook aan om de Mixtuur als een volledige tertsmixtuur te maken, kon de Scherp ook daarom uit het rugpositief verdwijnen en kreeg de Sexquialter in de hoogste discant nog een extra 2-voets koor om de streek en belijning in dat klankgebied nog wat extra te accentueren. Geholpen door de 1/6 komma stemming met rustige tertsen op de hoofdtoonsoorten ontstaat daardoor een uitermate erudiet en enigszins donker-deftig

klankbeeld. De totaalklank blijft echter wel helder en doorzichtig, maar is tegelijk ook (nog) robuust en vol. Het verbaast dan ook niet dat Lustig zo enthousiast is over het orgel in Roden. Het is destijds gemaakt volgens de in Groningen toentertijd allernieuwste mode. Stad, Ommelanden en de kop van Drenthe

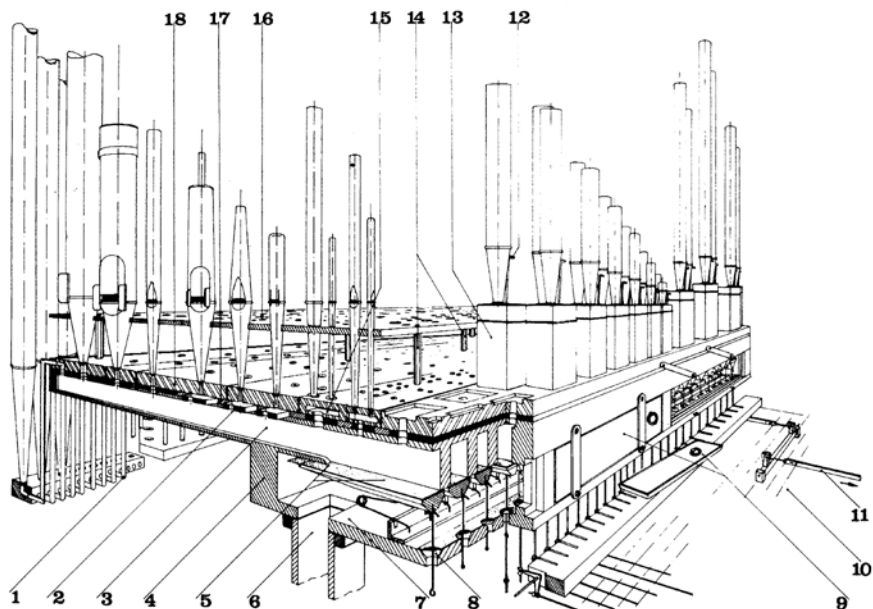
liepen bepaald niet voorop als het ging om het introduceren van de nieuwste kunststijlen. Alles liep hier minstens een kwart eeuw 'achter'. Maar in Roden is het dan zover: het Rococo doet in de klank eindelijk ook hier haar intrede, de barok is min of meer passé.

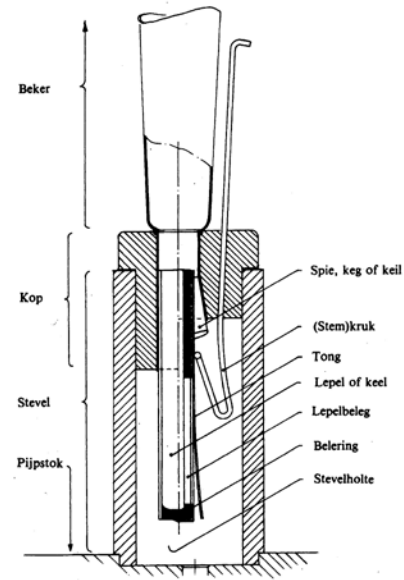
Doorsnedetekening van het Führer-orgel uit 1980 (ontwerp Fritz Schildt, adviseur Harold Vogel) in de Alt Reformierte Kirche te Bunde (D)

Schematische weergave van een (Rugwerk)windlade, een (metalen) labiaalpijp en een tong-
pijp (met houten stevel en kop).

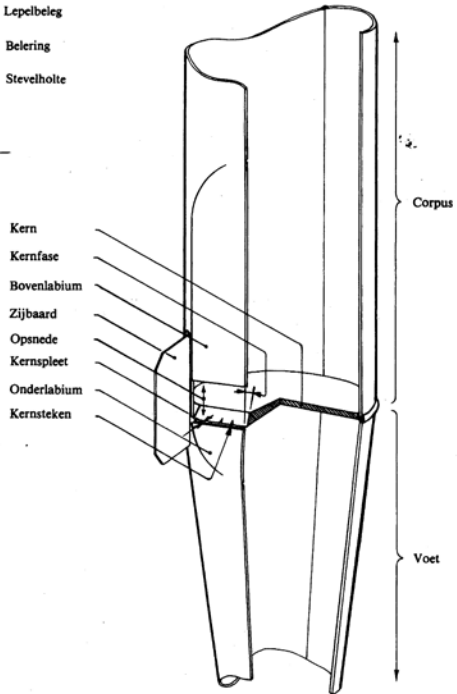

1. Loden conduct naar de frontpijpen (Prestant).	10. Aanduiding van wellenbord.
2. Sleep.	11. Abstract trekt via een wel (wals) en tweede abstract een ventiel open.
3. Tooncancel.	12. Stemkruk van een tongwerk.
4. Fundamentbalk.	13. Stevel.
5. Speelventiel met schapenleer beplakt.	14. Stempels die het pijprooster dragen.
6. Windkanaal.	15. Verboring in de pijpstok van de Mixtuur.
7. Ventiel-, wind- of kleppenkast	16. Pijprooster.
8. Pulpet.	17. Dam tussen de slepen.
9. Voorslagen van de ventielkast.	18. Pijpstok.

* De tekeningen op deze en de volgende bladzijde, gemaakt door Hans Brink, zijn overgenomen uit het door de Gereformeerde Organisten Vereniging uitgegeven boekje *Inleiding tot de orgelbouw*, geschreven door dr A.J. Gierveld, m.m.v. Hans Brink en Peter van Dijk.

Onderdelen linguaal- of tongpijp.

Mensuren

Deze brochure is geen complete orgelmonografie in wetenschappelijk-organologische zin. Daarom worden hierin niet in extenso de meeste maatvoeringen van het orgel gedocumenteerd. Een uitzondering wil ik echter maken voor het oude pijpwerk van Hinsz.

Albertus Anthoni Hinsz maakte telkens op herkenbare wijze zijn pijpwerk. Hij herhaalde de maatvoering ervan echter nooit. Hij varieerde per orgel met allerlei aspecten van de pijpmakelij. Voor orgelbouwers, -kenners en -liefhebbers is het daarom heel interessant om van de belangrijkste kenmerken van orgelpijpen van diverse bouwers de maten te kennen. Aan de vruchten kent men de boom.

Wat opvalt aan de mensuren van het orgel te Roden is dat ze over het algemeen enger zijn dan die van de grotere orgels te Midwolda en Uithuizermeeden. Toch is dat niet overal zo. In sommige liggingen zijn registers juist even wijder, om dan weer enger te worden dan de maten van de andere twee orgels. Soms komen ze ook precies gelijk uit.

De verschillen tussen de orgels van Roden en Uithuizermeeden zijn des te opmerkelijker, omdat het laatstgenoemde orgel enkele jaren later is gemaakt en weer de koortoon heeft, hetgeen beduidend kortere pijpen impliceert. De combinatie van kortere pijpen en wijdere mensuren geeft een nog groter onderscheid dan wanneer het orgel van Uithuizermeeden ook voor de kamertoonhoogte was ontworpen. Zowel de metaalplaten van de pijpen als de tongen voor de tongwerken werden naar de uiteinden toe dunner geschaafd om constructieve en artistieke redenen.

Met name de fluitregisters in dit orgel behoren wellicht tot de meest originele die er van Hinsz nog zijn. Aan de opsneden was niets gewijzigd, slechts de voetopeningen en de kernspleten waren door Mense Ruiters veranderd. Al het labiaalpijpwerk heeft bijna geen kernsteken. Ook dat is bijzonder, omdat bij de meeste andere Hinsz-orgels in latere tijd bij een restauratie wel kernsteken zijn aangebracht. Daarom klinken deze registers in Roden dan ook zo helder en belijnd. De kernfasen zijn opvallend variabel, dat wil zeggen,

dat door Hinsz in de diverse hoogteliggingen een gedifferentieerde aanspraak en toonkleur was gewenst. Dit ter imitatie van bv. virtuoze fluitisten of hoboïsten in die dagen. Musici die een grote variëteit aan toonaanzetten en klankkleuren uit hun instrument konden toveren omwille van de nodige afwisseling om de luisteraar te kunnen blijven boeien.

Ook de Trompet 8 voet is vrijwel zonder wijzigingen gebleven. Het is een wonderschoon klinkend register en geeft een goed beeld van het grote artistieke kunnen van Hinsz en zijn stiefzoon Frans Caspar Snitger Jr.

De gegeven maten geven in vrijwel alle gevallen de toestand van 1955 weer. Dat betekent dat bij de huidige restauratie de meeste opsneden (weliswaar licht) verhoogd zijn en nu dus niet meer conform de hier gegeven maten in het orgel staan. Een aantal maten zijn echter nog wel origineel. De opsnedehoogten geven dus wel een indicatie. Wel is daarom afgezien van het weergeven van de voetopeningen, omdat deze nu ook gewijzigd zijn, verhoudingsgewijs meer dan de opsneden.

Dat het met het opmeten van pijpen voor replica's nauw steekt blijkt wel uit de Mixtuur en de Sexquialter van 1955. Als basismaat voor de diverse koren van beide registers bedoelde men destijds de wijdtemensuur van de Octaaf 2 voet van het rugpositief, die op zich weer wijder is dan die van het manuaal (ofwel hoofdwerk – HW). Op zich wel een logisch uitgangspunt. Men heeft echter de buitenomtrek als basis genomen en de wanddiktes dunner gemaakt dan het originele pijpwerk. Wanneer een buitenmaat van de cirkel als uitgangspunt wordt genomen, wordt de algehele mensuur logischerwijs nogal wijder dan wanneer de binnenmaat genomen wordt, zeker als men ook nog dunnere pijpen maakt. We zien dan ook dat deze beide vulstemmen een te wijde mensuur hebben gekregen. Bijvoorbeeld de Sexquialterpijpen staan ook te strak vast in het oude rooster, terwijl de oude pijpen er veel losser in staan. De te wijde mensuur is er mede de oorzaak van waarom deze registers minder 'stralen' en 'streek' hebben dan pijpen van Hinszmakelij en met goede mensuren (uit de Octaaf 4 voet – Manuaal). Er is dan ook afgezien van het geven van de

maten van deze registers, evenals die van de in 1955 nieuw gemaakte tongwerken, danwel de gekopieerde kelen van het Hinsz-orgel van Midwolda.

De frontpijpen uit 1955 sluiten veel beter aan bij de oude pijpen van Hinsz. In tegenstelling tot de Mixtuur en de Sexquialter zijn ze door Mense Ruiter nauwkeurig opgemeten en

door pijpmaker Stinkens correct volgens deze opgaven gemaakt. Om een compleet beeld te geven van het prestantenkoor zijn deze maten daarom wel opgenomen. Hetzelfde geldt voor de Nassat 3 voet van het manuaal. Deze is qua maat redelijk nauwkeurig overgenomen van de eveneens conische HW- Speelfluit 4 voet en om die reden hier ook niet vermeld.

Huidige dispositie van het Hinsz-orgel

Registernamen volgens de spelling van het contract van 1777. Er zijn geen houten pijpen aanwezig. Het open pijpwerk heeft geen baarden.

Manuaal

Praestant	8 voet	1955	Vanaf C – c2 in het front. Tussenvelden dubbel sprekend vanaf a0
Bordon	16 voet	1780	Gedekt, wijde mensuur
Holpyp	8 voet	1780	Gedekt, engere mensuur
Octaaf	4 voet	1780	C en C# 1955
Speelfluit	4 voet	1780	conisch; C# 1955
Nassat	3 voet	1955	conisch
Waldfluit	2 voet	1780	groot octaaf gedekt; rest open cilindrisch
Mixtuur	5-6-7 sterk bas/discant	1955	samenstelling: C : 2 - 1 3/5 - 1 1/3 - 1 - 2/3 c0: 2 - 1 3/5 - 1 1/3 - 1 - 2/3 c1: 4 - 3 1/5 - 2 2/3 - 2 - 1 1/3 - 1 c2: 4 - 3 1/5 - 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3 - 1 f2: 4 - 3 1/5 - 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3 - 1 1/3 c3: 4 - 4 - 3 1/5 - 2 2/3 - 2 - 2 - 1 1/3
Trompet	8 voet bas/discant	1780	stevens en koppen eiken; kelen messing met tinhoudend loodbeleg in de bas; oude messing tongen; C-G beleerd
Voxhumana	8 voet bas/discant	1780/1955/2005	- stevens Hinsz, koppen en bekens 1955, kelen en tongen 2005 naar Midwolda; niet beleerd

Rugpositief

Praestant	4 voet	1955	Vanaf C – d2 in het front
Fluit Does	8 voet	1780	Gedekt, enge mensuur
Gedaktfluit	4 voet	1780	Gedekt, vanaf g#2 hoeden met gaatjes
Octaaf	2 voet	1780	
Spitsfluit	2 voet	1780	conisch
Sexquialter	2-3-4 sterk	1955	rooster 1778 samenstelling: C : 1 1/3 - 1 3/5 c1 : 2 2/3 - 2 - 1 3/5 f#2: 2 2/3 - 2 - 2 - 1 3/5
Dulciaan	8 voet	1780/1955/2005	- stevelblok 1780, koppen en bekens 1955, kelen en tongen 2005 naar Midwolda, C-F# beleerd, G, G# karton

Speelhulpen:

Tremulant does (opliggend, hele werk)
Tremulant (inliggend, Rugpositief)
Windafsluiting
Windlosser

Klavieromvang C - f3

Aangehangen pedaal, omvang C - d1

Schuifkoppel Manuaal - Rugpositief

Toonhoogte: 'kamerton'; a1 = 412 Hz bij 20°C

Stemming: gemodificeerde 1/6 komma; 6 kwinten minus 1/6 komma, 6 kwinten rein.

Winddruk: 68 mm waterkolom (28 graden Groninger voet)

Woorden- en begrippenlijst

Op de pagina's 56 en 57 zijn tekeningen afgedrukt ter verklaring van de in dit boek gebruikte technische terminologie. Vooral in het artikel van orgelmaker Bert Yedema staan een aantal begrippen die niet bij deze tekeningen vermeld zijn. Die termen hier uitgelegd.

Afsluiter	Een met een registerstang bediende klep in het windkanaal, die het kanaal volledig afsluit zodat er geen wind meer naar de pijpen kan worden getransporteerd.
Bakstukken	De uitbundig met houtsnijwerk en inlegwerk versierde blokken links en rechts van de klavieren.
Carolus gulden	Geldswaarde in de 18 ^{de} eeuw.
Composietkapitelen	Kapitelen met voluten en acantusbladeren van de Corintische orde
Draperiefresco	Muurbeschildering in de vorm van een tapijt.
Etstoel	Hoogste gerechtshof in Drenthe.
Inliggende tremulant	Een register met hetzelfde effect, alleen is het tremulerende effect heviger. Een in het windkanaal hangende klep beweegt op en neer in de stromende lucht doordat een gewichtje met een veer aan de klep is gemonteerd.
Klavierlat	De afdichtingslat tussen de beide handklavieren.
Komma	12 reine kwinten die in ononderbroken opwaartse volgorde gestemd worden, stemmen niet overeen met de zevende octaaftoon waar men als laatste op uit komt. Dit verschil (het vaste aantal zwingen) wordt pythagoreïsch komma genoemd (n.a.v. de ontdekking van dit fenomeen door de Griekse wijsgeer Pythagoras). Een compacte (rekenkundige) uitleg van het komma kan worden gevonden in een complete encyclopedie als bv. de Winkler Prins.
Kwart-tongewelven	Gewelftype
Leermembraan	Een over een ontluchtigingsgat in de stavel geplakte strook leer ter verbetering van de aanspraak en de stemming van sommige moeilijk sprekende tongpijpen.
Magazijnbalg	windreservoir met een bovenblad dat aan twee zijden opengaat en daarom een dubbele hoeveelheid lucht kan bevatten ten opzichte van een spaanbalg van dezelfde afmeting.
Neo-barok	Een stijlperiode in de Nederlandse orgelbouw van globaal 1950-1970. Bij de bouw van nieuwe orgels werd voor het eerst sinds de late 18 ^{de} eeuw teruggerepen op vele elementen uit de barokke orgelbouw. Bij restauraties in die periode werd die ideologie geprojecteerd op de historische orgels.
Nokken	Zie bij de windladetekening bij nr. 10 en 11.

non-destructieve constructie	De balgzolder die vrij in de ruimte hangt en het muurwerk niet aantast.
Ontlaatpistons	Een in moderne orgels toegepaste vinding om de ‘klap’ van snelle luchtinstroom in het cancel wanneer het ventiel wordt geopend, door vroegtijdig opgewekte tegendruk te reduceren. Hierdoor wordt ademende wind gereguleerd en is de voor de organist voelbare knik bij het indrukken van een toets iets minder zwaar.
Oplegstoelen	Stalen draagconstructie voor de nieuwe balgzolder.
Opliggende	Een klep op een balgje op het windkanaal waaraan een veer met een tremulant gewichtje is verbonden. Doordat er telkens opnieuw lucht ontsnapt vanwege de op en neer slaande klep komt de lucht in het windkanaal gedoseerd in beweging en geeft dit een vibrerend effect.
Organum Pneumamatcum	Windorgel
Pulpeet	Een afdichtingszakje van zeer soepel leer in de ventielkast van de windlade om deze geheel winddicht te maken. Aan de pulpeet is het ventieldraad bevestigd dat naar het ventiel leidt en met het ventiel op en neer beweegt wanneer de ventielen geopend en gesloten worden.
Raveel- Verbinding	Een verbinding tussen dwars aan elkaar verbonden balken.
Romanogotiek	Middeleeuwse bouwstijl in noord Nederland en Ostfriesland (D)
Rugpositief	Het voorste deel van het orgel, achter de rug van de organist.
Scheien	De dwarsplanken van het cancellenraam van de windlade.
Spaanbalgen	Windreservoir met een bovenblad dat zich aan één zijkant van het onderblad losmaakt. Bij dit type balg waren in vroeger tijd minimaal twee balgen nodig om het orgel van een constante luchttoevoer te voorzien.
Sponsels	De afdichtingslatjes boven en onder tussen de scheien, waardoor een cancel (afgesloten windkamer) ontstaat.
Stationaire toon	De toon (het toonkarakter) van elke sprekende pijp afzonderlijk.
Stemkrul	Een aan het bovineind van een open pijp opgerold strookje metaal, waarmee de exacte stemming (toonhoogte) kan worden bepaald (modernere methode).
Stemplap	Heeft dezelfde functie als de stemrol; is alleen uitgevoerd als een niet opgerold strookje metaal dat in z'n geheel iets naar voren of naar achteren bewogen wordt en zodoende de toonhoogte beïnvloedt (oudere methode).
Toonhoogte	Deze wordt uitgedrukt in Herz. De huidige gebruikelijke toonhoogte is

a1 = 440-442 Herz. In vroeger tijd was de toonhoogte afhankelijk van de toepassing van de voet als lengtemaat (zie ook bij 'voet'). De toonhoogte in de barok varieerde van 1 toon boven de huidige toonhoogte ('normaal'), 'hoge koortoon' genaamd, tot 1 toon beneden normaal, 'lage' of 'Parijse kamertoon' genoemd. Daar tussenin waren er varianten als 'lage koortoon', 'kamertoon' of 'orkesttoon'. De meeste orgels van Hinsz staan in de 'lage koortoon', ca. $\frac{1}{4}$ tot een $\frac{1}{2}$ toon boven normaal.

Trapinrichting

Pedalen waarmee de balgen worden bediend.

Traveeën

Geledingen in de kerk

Voet

Algemeen gebruikte oude lengtemaat (gemiddeld 30 cm lang) voordat het metrieke stelsel werd ingevoerd. De voet werd ingedeeld in duimen en lijnen. In Europa werden verschillende voetmaten gehanteerd die meer dan 5 cm met elkaar konden verschillen. Bij orgels ontstonden in de diverse landen en regio's daardoor ook verschillende toonhoogten.

Walsbord

Hetzelfde als wellenbord (zie bij de windladetekening bij nr. 10 en 11).

Winddruk

Net als bij het aanblazen van een blokfluit of een trompet kan het orgel pas klinken als er lucht in het instrument wordt geblazen die onder (lichte) druk staat. Bij orgels wordt deze druk opgewekt door een zwaar voorwerp op de balg te leggen zoals stenen of metalen platen. De afgewogen druk ontstaat als vanzelf wanneer de volgezogen balg vervolgens leegloopt. Bij oude orgels is deze druk doorgaans minder dan 1 atmosfeer.

Winkelhaken
in de
winkalbalken

Zie bij de windladetekening het ongenummerde deel waarop het voorwerp nr. 9 ligt.

Lijst van instellingen die hebben bijgedragen aan de restauratie van het Hinsz-orgel in de Catharinakerk te Roden.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist

Het VSB Fonds Groningen-Drenthe

Het Prins Bernhard Cultuurfonds

De Rabobank Roden

De Stichting Orgelfonds Mooy

De Rotary Club Roden-Leek

Het Verjaardagfonds van de Hervormde Gemeente Roden

De Meindersma-Sybenga Stichting

De Stichting De Linde

UNIVÉ verzekeringen Roden

De NAM Assen

Het Olga Heldring Fonds

De leden van de Protestantse Gemeente Roden-Roderwolde

Mevrouw H.J. Haakma te Roden, door een schenking van kunstwerken.

De donateurs van de Stichting tot Behoud van het Hinsz-orgel te Roden

Het pijpadoptieplan Hinsz-orgel

Cordis Europa NV te Roden

Wientjes Beheer BV te Roden

De NV EDON Groep